

અદ્ભુત સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી આપનારી વિદ્યાઓનો એને અભ્યાસ કર્યો; મહાદેવની અને વેદાન્તવિદ્યાની ઉપાસના કરવાથી હિમાલયમાં ગંગાને કિનારે એને પરમ શાન્તિ મળી; અને અન્તે તે પરબ્રહ્મામાં લીન થયો; આટલી જ ધીના આપણી પાસે છે.

મર્ત્યુહરિ જ્યારે રાજવિલાસ મોગવતા હતા ત્યારે પોતાની રાણી પિંગલા ઉપર અનહદ આશક હતા. પળ રાણીનું મન રાજા ઉપર ન હતું, પણ ચીજે હતું. એ માણસનું મન રાણી ઉપર ન હતું પણ કોઈ દાસી ઉપર હતું, અને એ દાસી મનથી રાજા પર આશક હતી. એવી સ્થિતિમાં એક સંન્યાસીએ રાજાને અમૃતફળ આપ્યું. રાજાએ પોતે खाईને અમર થવાને બદલે એ ફળ વહાલી રાણીને આપ્યું. ઉપર બતાવેલા કારણે એ ફળ ફરતું ફરતું કરી રાજા પાસે આવ્યું. એટલે રાજાનો ભ્રમ માંચ્યો. એની ક્ષેપ આસક્તિ નષ્ટ થઈ અને એને વૈરાગ્ય સેવન કર્યું અને પેલા ફળનો નાશ કર્યો. એવી એક વાર્તા હિંદુસ્તાનના બધા પ્રાંતોમાં પ્રચલિત છે. પેલું અમૃતફળ કોઈએ खाધુ હોત નો સાચો બનાવ આપણને કહેવા એ વ્યક્તિ જીવતી હોત. પણ તેમ ન થવાથી કેવળ ઉપરની દંતકથા અથવા કિંવદન્તી જ અમર થઈ શકી મર્ત્યુહરિ જે નાથસંપ્રદાયની પરંપરાના હતા એ સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં ઉપરની વાર્તા ક્યાંય જડતી નથી. અમને લાગે છે કે મર્ત્યુહરિના વૈરાગ્યબોધક એવા એક શ્લોક ઉપરથી લોકોએ એ વાત પાછળથી ઓઝી કાઢી હશે.

અને એમ થવાનું કારણ પણ સમજાય એવું છે. મતૃહરિને એક એક શ્લોકમાં એકાદ મુંદર વાર્તા અથવા પ્રેમંગ શોટવી દેવાની ટેવ છે અને એ કથામાં એને અસાધારણ સફલતા પણ મેળવી છે. 'જેના માથામાં ટાલ પડી હતી એવો એક અમાગિયો આરામને અર્થે તાડના શાડ તઢે પહોંચ્યો, ત્યાં એના દુર્દેવે ઉપરથી એક તાડનું ફઠ અચૂક એના માથા પર પડ્યું અને એ મરણ પામ્યો.' 'પાળીમા દૂધ મઢ્યું, તેને દૂર કરવા દેવનાં ઘણો પ્રયાસ કર્યો પણ એ વે વચ્ચેની મિત્રાચારી તૂટી નહિ.' 'એક સપે પેટીમા ઘણા દિવસથી પુરાયો હતો, ત્યાં એક ડંદરને ડુર્બુદ્ધિ સૂઝી કે ચાલો આપણે આ પેટીને કાણુ પાણીને અંદર જઈ જોઈએ એણે તેમ કર્યું. પડી છું ? મૂંઢ્યા સપેને ડાંગળી મઢી અને વહાર જવાનો રસ્તો પણ મઢ્યો' એવી એવી રસિક વાર્તાઓ ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં વ્યવસ્થા કરવાની મતૃહરિને હોંશ હોય છે. ઉપર કહેલી વાત આમાંની જ એક હોઈ શકે. તે પ્રથમ-પુરુષી છે એટલા ઉપરથી જ તેને મતૃહરિની જીવનકથા માનવામાં આવી હશે. લોકહૃદયને આવી વાતો સામજિકવાનો અને કહેવાનો શોર હોય છે, એટલે એના ઉપર કોઈ વિશ્વાસ રાખે કે ન રાખે, પણ એ જગવત્રીક્ષીએ તો ચડવાની જ.

એક ટેકાણે એમ પણ કહ્યું છે કે રાજા મતૃહરિએ અનેક વાર સંન્યાસ લીધો હતો. એ વાત જો સાચી માર્નાં એ તો એનો અર્થ એ થાય છે કે સંન્યાસ લીધા પછી મતૃહરિ પાછા ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવ્યા હતા. બૌદ્ધ લોકોમાં આમ

કરવાની છૂટ હોય છે. હિંદુધર્મમાં આવી પાણી પાની કરવી મહાપાપ ગણાયું છે.

મર્ત્યુરિની કવિતા વાંચતાં એવો હ્યાલ નથી આવતો કે આ કોઈ રાજા લખે છે રાજા લખે તે રાજાની ભૂમિકા ઉપર રહીને લખે, અથવા જો વીજી કોઈ ભૂમિકા ધારણ કરીને લખે, તોય તેમાં રાજત્વ તો શબ્દકી ઊઠે જ. અહીં રાજાના વૈભવની અદેખાઈ કરનાર અને ત્યાં સંહિત ધવાથી રાજવૈભવનો તિરસ્કાર કરનાર કોઈ પંડિત બોલતો હોય એમ જ લાગે છે. એની ઉપમાઓ અને એનાં રૂપકો, એની આશાઓ અને એની આકાંક્ષાઓ, બધી સામાન્ય જનતાની કાંઠિની છે.

જૂના વસ્ત્રમાં કેટલાક લોકો સરસ કવિતાઓ લખી તે રાજાને નામે ચડાવી દેતા - આજે પણ વેતા હશે - અને રાજા પાસેથી ઘણું ધન મેળવી એમાં ગુણગાન ગાતા રહેતા. અહીં એવો જ કોઈ રાજદરવારમાં નિરાશ થયેલો સંહિત પંડિત 'શાકાય વા સ્યાત્, લવણાય વા સ્યાત્' કહીને પાડો ફરતો હોય એવો જ આભાસ થાય છે.

પણ આમ રાજત્વને ઉતારી પાડનાર કવિતા કીર્તિનો લોભી કોઈ રાજા પોતાને નામે ચડવા નહિ દે અને સાચા રાજાને વારેપડીએ ચૂક દરવારી પંડિતની જ ભૂમિકા ઉપર જવાનું ન ગમે. ત્યારે સાચી ધીના શી હશે ?

કેટલાક લોકો એમ પણ માને છે કે આ બધા શ્લોકો મર્ત્યુરિએ અથવા કોઈ એક માણસે લખેલા નથી;

પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી મનુહરિએ વીર્ણ કાઢ્યો મુમાપિનો જ છે. ત્રણે શતકમાં આવેલા શ્લોકો છૂટા-છવાયા છે એ વિષે શંકા નથી. એમાં કોઈ સરંગસૂત્ર વિવેચન અથવા ભૂમિકાનો વિકાસ મોઠવેલો નથી એ વાત સાચી છે. પણ તેટલા પરથી એક વા ખીંજું કોઈ ચોક્કસ અનુમાન કાઢી શકાય નહિ. એમ તો જગન્નાથ પંડિતના ‘ભામિનીવિલાસ’ના શ્લોકો પણ છૂટાછવાયા જ છે. કોઈ ટીકાકાર એમાં સરંગસૂત્રની યોજના ઠોઠી બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તે પ્રયત્ન જ છે એમ સહેજે ડેચાઈ આવે છે.

આ ત્રણે શતકોની શૈલી અને વિચારધારા જોતાં તે એક જ વ્યક્તિનું લક્ષણ છે એમ માનવામાં વાંધો નથી આવતો. આમાં વિચારોનું અસામંજસ્ય ક્યાંય નથી દેખાતું. શૈલીમાં પણ શાલ સાથે કાંબડો સીવી કાઢ્યા જેવું ક્યાંય નથી લાગતું. આંતરિક એકતાને કારણે હોય અથવા ‘લાંબા વચ્ચતની પરંપરાને કારણે હોય, આ શતકોનો કર્તા એક જ છે અને તે પણ એક કસાયેલો સંસ્કારધન કવિ છે, એ વિષે શંકા નથી રહેતી.

વીજી વાણુએ, આમાંના એક બે શ્લોકો કાલિદાસનાં નાટકોમાં પણ મળે છે. ‘ભવન્તિ નમ્રાસ્તરવઃ ફલોદ્ગમૈઃ’ જેવો શ્લોક કાલિદાસની શૈલીમાં પણ પડ્યો જ મઝી શકે છે ‘અનાગ્રાતં પુષ્પં’ એ શ્લોક પણ બન્ને કવિઓની શૈલીમાં શોમે આવે છે. અને કાલિદાસ, માસ આદિ કવિઓએ વીજા

કોઈના શ્લોકો પોતાની કૃતિમાં વાપર્યાનો પુરાવો નથી. મર્તૃહરિનાં શતકોમાં પાછળથી કેટલાક લોકોએ હોંશે હોંસે પ્રક્ષેપ ઉમેર્યા હોય તો આશ્ચર્ય નથી. પણ કાદમીરના મહાકવિ ક્ષેમેન્દ્રે પોતાના 'ઓન્નિત્યવિચારચર્ચા' નામના ગ્રંથમાં જે અન્ય કવિઓના સંખ્યાબંધ શ્લોકો ટાંક્યા છે, તેમાંના કેટલાક મર્તૃહરિનાં શતકોમાં મળે છે. એ વધા જ અહીં કે ત્યાં પ્રક્ષિપ્ત છે એમ સિદ્ધ કરતાં કંઈક અગવડ પડે એમ છે. દશરૂપક, પંચતંત્ર, શારંગધરપદ્ધતિ વગેરે ગ્રંથોમાં મર્તૃહરિના શ્લોકો જઈ શકે છે. પણ મૃચ્છકટિક અને મુદ્રારાક્ષસ જેવાં નાટકોમાં મર્તૃહરિના શ્લોકો તે તે કવિઓ વાપરે એ શક્ય નથી લાગતું. આ વધા કવિઓના કાઢનો નિર્ણય કરીને પછી પ્રક્ષેપોનું મહામંથન કર્યું હોય તો જ કંઈક નિવેડો આવે.

મર્તૃહરિના કાઢ વિષે ન્યાયમૂર્તિ તેલંગે તેમ જ ધીજા વિદ્વાનોએ ઘણું લખ્યું છે. વિજ્ઞાનશતક આદિ અન્ય કૃતિઓ મર્તૃહરિની કેમ ન ગણાય તેની ચર્ચા પણ થઈ છે. પણ મર્તૃહરિ શરેશ્વર રાજા હતો કે કેમ, અથવા રાજવંશી પણ હતો કે નહિ, એ વિષે હજુ કોઈએ શંકા ઉઠાવી નથી.

મર્તૃહરિ વિષે અત્યાર મુઘી જે ચર્ચા થઈ છે તે ઘણી ઉપયોગી છે એ વિષે શંકા નથી. પણ મર્તૃહરિનાં શતકોમાં જે ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન અથવા દર્શન દેસાઈ આવે છે તેનો, અને સમાજવ્યવસ્થાનું જે પ્રતિબિંબ પડેલું છે તેનો, વિચાર કરી તેના કાઢનો ચિતાર પીતરવાનું હમી ચાકી જ છે.

एटलું तो स्पष्ट છે કે મતૃહરિનો કાઢ કોઈ મહા-સામ્રાજ્યનો કાઢ નથી. નાના નાના રાજાઓ નાનાં નાનાં રાજ્યો હાંકતા હશે, અને અરસપરસ અંદેસાઈ કરી પોતાનું અલ્પ જીવન સ્વાર્થનીદું કે તીસું તમતમનું કરતા હશે. અશોકના શિલાલેખોમાં જે જાતની રાજ્યવ્યવસ્થા ઝળાઈ આવે છે અથવા ચાળવ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં જે રાજત્વનો આદર્શ વિકસેલો દેખાય છે, તેનો પડઘો આ શતકોમાં દેસાતો નથી.

ટીકાકારો સામાન્યપણે નીતિ, શૃંગાર અને વૈરાગ્ય એ ત્રણેનો ક્રમ ભારતીય જીવનના આદર્શને ક્રમે ગોઠવે છે. કુમારઅવસ્થામાં વ્રદ્ધાચર્યનું પાલન કરી વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો હોય છે તથા લોકજીવન સાથે પરિચય કેળવવાનો હોય છે. એ જ વયસ્ત એવો છે કે જ્યારે નીતિનો પાંચો દહ કરી શકાય. પછી જ્યારે યૌવન પૂર જોસમાં લીલે છે ત્યારે એ ચાર દિવસના ચાંદરણાનો પૂરો ઉપયોગ કરી શૃંગારરસમાં રાત્રી લીધા પછી ભોગમય જીવનની વ્યર્થતા મન ઉપર ટમાવવા માટે વૈરાગ્ય કેળવવાનું હોય છે, જેથી 'અતુલ પરિતાપ'માંથી વધી જઈ 'અનન્ત શમસુખ' મેળવી શકાય.

મતૃહરિની એ આલી શિષ્યામણ એટલી તો આર્ય-માન્ય થઈ છે કે એ શિષ્યામણના કાઝી થઈ એ ગીતા કે ધર્મપદના કાઝી થવા મમાન છે. છતાં આજનો જમાનો આપણને પહે છે કે, મતૃહરિએ સદાચાર તરીકે જે ધનુઓ શીરસી છે તે સમાજહિતની દૃષ્ટિએ કેટલે અંશે પથ્યકર

છે એની સ્વતંત્ર ચર્ચા થવી જોઈએ. ખ્રિસ્તી ઝંખેજોએ લાંબા વચ્ચત યુધ્ધી 'વિલ્ગ્રિમ્પ્સ પ્રોગ્રેસ'નો ભવિષ્યનો આદર્શ પ્રમાણ માન્યો, પણ આજે હવે તેઓ એ આદર્શ કેટલો અલૂણો છે એની ચર્ચા છડેચોક કરે છે.

મર્તૃહરિ ભિક્ષાનાં વસ્ત્રાણ કરે છે, જંગલમાં રહી વદમૂલફલ ઉપર જીવવાનું સૂચવે છે. દૈવ અથવા નસીબની મીમાંસા પણ એને વલ્લમી જ છે. મર્તૃહરિએ દામ્પવન્યજીવનને ભાવનાપ્રધાન ચીતરવાને વડલે ભોગપ્રધાન બતાવ્યું છે, અને પતિપત્નીએ મઢીને કુટુમ્બસેવામાં અને સમાજસેવામાં મઢી જવામાં મળતા રસના ઘૂંટડા લેવાનો જે આદર્શ સ્મૃતિઓએ માનવો આગલ મૂક્યો હતો તેનો તો ઉલ્લેખ સરલો મર્તૃહરિના શૃંગારમાં જણાતો નથી. આ વધી વસ્તુઓની આપણે ફરી વાર ચિકિત્સા કરવી ઘટે છે.

દૃઢ સ્વર્ગ કે શૃંગાર શતકની ભોગકૃતિ વિલાસી હોવા છતાં અનાય નથી; તે ચૈવનોચિત છે છતાં ઉચ્છૃંસલ નથી. નીતિના આદર્શને અવગળીને સામાજિક જીવનનો પાયો તોઢી નાશનાર ઉત્પથવાની વિલાસ એ નથી. આપણે મૂલ્યું ન જોઈએ કે મર્તૃહરિએ જે ઉત્કટતાથી શૃંગાર ચીતર્યો છે તેટલી જ સચોટ સમર્થ વાણીમાં ભોગમય જીવનનું વૈધ્યથ્ય પણ સમજાવ્યું છે. અને તેમ કરતાં, એકાદ દાસલો બાદ કરતાં, કોઈ પણ ટેકાણે ગુણુપ્પા ઉત્પન્ન નથી કરી; અને જ્યાં એક તે ટેકાણે એ રસ કવિએ જમાવ્યો છે ત્યાં એ શ્લોકો એ રસના સારા નમૂના તરીકે જલ્લર ટાંકી શકાય તેવા થયા છે.

હિંદુ ધર્મના અને હિન્દુ સામાજિક જીવનના ક્રમવિકાસનો ઇતિહાસ જગતના ઇતિહાસનું નાનુંસૂતું પ્રકરણ નથી. તે દિવસે એ ઇતિહાસનું કાર્યકારણભાવ સાથે સંશોધન, સંગઠન અને રહસ્યોદઘાટન થશે તે દિવસે હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ અને આર્યસંસ્કૃતિનું હાર્દ આપણી નજર આગળ સૂર્યપ્રકાશ લેવાં સ્પષ્ટ થશે. ક્રમવિકાસના એ ઇતિહાસમાં ભર્તૃહરિનાં શતકોને પણ અવલ્ય સ્થાન મળશે; કેમકે આ શતકોની અસર, ગીતાની અસર લેટલી જ સાર્વભૌમ થઈ છે.

જો ચારિત્ર્યમેગઠનને રાષ્ટ્રીય કેન્દ્રબળીનું એક અંગ ગણીએ તો આ શતકોને રાષ્ટ્રીય કેન્દ્રબળીના ઇતિહાસમાં પણ માનભર્યું સ્થાન મળવાનું જ છે.

૨

ધ્યાનર્ણવક જોતાં સ્પષ્ટ થશે કે ત્રણે શતકો લખવામાં ભર્તૃહરિને એક નિશાઝ અને પ્રસન્ન એવી જીવનદૃષ્ટિ કેન્દ્રબલી છે, જીવનનાં આદર્શો નિશ્ચિન અને લોકસુલભ બનાવવો છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સમાજમાં નીતિના ત્રણ જુદા જુદા આદર્શો પ્રવર્તે છે. ગૃહમંત્રારનો ત્યાગ કરી વિરથત રહેનારા અને આર્જીવિકારની સટપટમાંથી પણ પોતાને મુક્ત રાખનારા મંત્રમહામાઓનો અને સંન્યાસી-ચ્ચનિઓનો એક આદર્શ છે. તે જ પ્રમાણે દુનિયામાં રહી દુનિયાની સામાન્ય મેલા કરી દુનિયાદારીના ગણાતા જીવનમાં સામાન્ય શીલ અને સદાચાર શીલવવાનો જુદો આદર્શ છે.

આ ઉપરાંત આદર્શનો એક ત્રીજો પ્રકાર છે, જેને વર્ણ પરત્વે વદલાતો આવેલો, સતનો અથવા સત્ત્વના આદર્શનો સ્વર્ધર્મ કહી શકાય. વ્રાહ્મણ યુદ્ધમાર્થી નાસી આવે તો એનું સત જાતું નથી, પણ જો એ તપોમ્રષ્ટ થાય તો એનું સત ગયું. ક્ષત્રિય દેવાદાર થાય તો એ શરમભરેલું નથી મનાતું. પણ એ લડાઈમાર્થી નાસી ન આવી શકે. દુનિયાને ઠગનાર લુંટનાર ચોરોમાં પણ અંદર અંદર પ્રમાણિકમણું જાગ્રવવાનો એક આદર્શ હોય છે, જેના વગર ચોરો પોતાનું સંગઠન કરી જ ન શકે. વિશ્વઈતિહાસના લેક્ચર ધી-૦ એચ. જી. વેલ્સે એવા સ્વચ્છિતગત, વર્ગગત અથવા વર્ણપરત્વે નક્કી થતા આદર્શને માટે શબ્દ વાપર્યો છે - persona. એ આદર્શ સાર્વભૌમ નથી ગણાતો. જાતિ પરત્વે, સ્થાન પરત્વે અને ધર્મા પરત્વે એ અલગ અલગ હોવાથી અમુક અંશે એ એકાંગી હોય છે. પણ એ જ કારણે એ આદર્શ સ્વીકારનાર લોકોમાં એના પાલન વિષે અસાધારણ ચીવટ હોય છે. સંત-યતિનો આદર્શ લોકોત્તર હોવાથી સામાન્ય લોકો એને લોકવાચ્ય ગણે છે. સમાજ એવા આદર્શને પૂજે છે પણ એને અપનાવતો નથી. સર્વસામાન્ય મીતિનો આદર્શ વધે લગભગ સરસો હોય છે અને એ જ આદર્શ મનુષ્યજાતિના વિકાસનો યોગ્ય ગણાય. જ્યારે વર્ણનો આદર્શ તે તે જમાતને જ વચ્ચે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આ ત્રણે પ્રકારના આદર્શ સુંદર રીતે ધીન્યા છે. એક રીતે એમ કહી શકાય કે ભારતીય

મંસ્કૃતિનો એ એક વિશેષ છે. અને એ જ કારણે ભારતીય નીતિમત્તા આ દેશમાં સર્વભૌમ થઈ છે અને તે એટલા તો જમાનાઓ મુઘી અઘંડપણે ચાલી છે કે એને આપણે મનાતન ધર્મને નામે ઓઢાંચતા થયા છીએ

મર્તૃહરિનો જમાનો ધર્મપ્રયોગોમાં તાજો હોવાથી ભિક્ષા ઉપર નમવાના દોષો લોકોના ધ્યાનમાં આવ્યા ન હતા. આજે ધર્મપરાયણ લોકોનું ઘેર ઘેર ભિક્ષા માર્ગીને જીવડું આપણે ઘિલકુલ પસંદ કરતા નથી, કેમ કે એ જીવનનો આપણા લોકોમાં મયાનક અનિરંક થયો છે. નિવૃત્ત થઈને વનવાસ સેવવો એ અમુક પરિસ્થિતિમાં સાધનારૂપે આપણે મહેલે પસંદ કરીએ, અથવા જીવનના સંખ્યાકાલમાં વાનપ્રસ્થને માટે મહેલે એ આપણે રાહી મૂકીએ, પણ સાર્વભૌમ નીતિમાં અકર્મણ્ય નિવૃત્તિને તેમ જ મિથ્યાચર્યાને આપણે તરછોટી કાઢવાનું જ તકી કર્યું છે. દૈવવાદમાંથી ત્યાગ, નિર્ધિતતા, અને ક્ષાત્રવીર્ય પેદા થવાને વડેલે અકર્મણ્યતા અને જહતા જ પેદા થયાં છે. એટલે આપણે એ વાદને પણ તિલોઝલિ આપ્યે જ છૂટકો.

મર્તૃહરિનાં શતકોમાં જે વસ્તુ વધુ દેખાતી નથી પણ પાઠઝ્યો આપણા સાહિત્યમાં જે ઘૂસી છે એવી એક વસ્તુ તે નીતિશૂન્ય ચતુરાઈ, જેને ઘણી વાર આપણે વાણિયાશાહીને નામે ઓઢાંચીએ છીએ. જેમ તેમ કરીને યત્ની જવાને માટે અને પોતાનો ટુંકો કે મેલો સ્વાર્થ સાધવા માટે માળમે શું શું કરડું ઘટે છે એનું ઢહાપણ શીખવનાર

નચનો આપણે ત્યાં દગલપ્રબંધ છે. એવાં વચનોં જ આપણા સમાજને પુરુષાર્થહીન અને દંકી દૃષ્ટિવાળો બનાવ્યો છે.

૩

ભતૃહરિની શૈલી રામાયણ-મહાભારતની શૈલી જેવી અથવા પુરાણકારોની શૈલી જેટલી સાદી સરલ નથી, તેમ જ ઉત્તરકાલીન કવિઓની શૈલી જેવી કૃત્રિમ, જટિલ અને વાંસી પણ નથી. ભતૃહરિની શૈલીમાં પ્રસાદ છે, ઓપ છે અને વ્યાપક અર્થમાં ઓજ પણ છે. અને શૈલીની સર્વશ્રેષ્ઠ કસોટી જો એનું વલ્લભાવનું તે પણ છે. જે શબ્દો અને શબ્દસમૂહો, જે શાવ્યો અને શ્લોકો વાંચતાંવેંત માણસને વલ્લ્યો છે અને કહેવત જેવા થઈને સમાજમાં ચલણી નાણાંની ગરજ સારે છે તે ધધા કોઈ પણ દેશમાં અને કોઈ પણ જમાનામાં આદર્શ શૈલીના જ ગણાય. ભતૃહરિની શૈલીમાં એ ગુણ સોળ સો ટકા લનરેલી હોવાને કારણે જ, પંજાબમાં કે બંગાળમાં, કાદમીમાં કે કેરળમાં, ભતૃહરિના શ્લોકો પેર પેર મોઢે કરાય છે અને સમાવણમાં ટંકાય છે.

મહારાટ્ કવિ મોરોપંતે સમાવણ માટેનો આદર્શ એક આર્યામાં પ્રથિત કર્યો છે —

ચઢવર્ષ, જનમનોહર, અપ્યાગ્રર, મધુર, સલ્લ ચોલાવં ।
 યથા સદવાસ્યધર્મો ધ્રોત્યાંચં ચિત્ત શિરહિ ઢોલાવં ॥

સાંભળનારનું માથું અને હૈયું વચ્ચે પ્રસન્નતાથી ઢોલવા માંડે એવી, અત્પાક્ષર અને મધુર તથા અર્થગંભીર શૈલી જોડેતી હોય, તો સંસ્કૃતનો રસિયો ભર્તૃહરિ પાસે દોડવાનો જ.

પ્રારંભમાં કહ્યું છે તેમ, ભર્તૃહરિમાં એક જ શ્લોકમાં એક આંખી વાર્તા અને એનો બોધ કહી દેવાની શક્તિ જેમ છે, તેમ જ એક આંખો આદર્શ પણ એક જ મોટા શ્લોકમાં તે સચિત્તર વર્ણવી શકે છે. એક શ્લોક એટલે એક આંખું ચિત્ર ભર્તૃહરિની આ ચિત્રણ-શક્તિ કાલિદાસ અને મવભૂતિ કરતાં જરાયે ક્ષતરતી નથી. આદર્શની ભવ્યતા જમાવવા માટે મલમલા કવિઓએ ભર્તૃહરિ પાસેથી પાઠ લેવા જોડે.

અંગ્રેજીમાં સૈનિટ કરીને કાવ્યનો કે છંદનો એક પ્રકાર છે. સ્વાભાવિકતા, સપૂર્ણતા અને હૃદયનૃત્તિ જાગ્રવી ચૌદ લીટીમાં એક વાત પૂરી કરવી એ એ કાવ્યપ્રકારની વિશેષતા છે. કવિને સ્ફુરેલી એકાદ પ્રતિભાપૂર્ણ કવના ચૌદ લીટીમાં જ પૂરી કરવી — આ બંધનને કારણે કવિને પોતાની ઘડી શક્તિ એમાં વાપરવી પડે છે. એ જ લૂચી ભર્તૃહરિ પોતાના મારદસ્ત શાર્દૂલવિકીકિત, સ્મધરા અથવા શિલરિણીમાં આપી આપે છે. આ ગૌરવશાળી વૃત્તો ભર્તૃહરિના હાથમાં એવો તો ચમત્કાર ઘટાવે છે કે એક શ્લોક એટલે એક સૈનિટ જ જોડે લેવી.

કેટલાક કવિઓ નાનાં નાનાં વૃત્તો લઈ એક પંચક, એક અષ્ટક અથવા એક દશકમાં એક આંખો ભાવ અથવા

પ્રસંગ પૂર્ણ કરે છે; પણ મર્તૃહરિને સેમ કરવું પડતું નથી. એનો સાહિત્યયોગ એટલો સમર્થ છે કે ઉપર વર્ણવેલાં એક એક શ્રુતો એના હાથમાં કુશલ કિંકરની પેટે કામ આપે છે.

વ્યાકરણના કે છંદોના નિયમો તોઢી વાચકો પાસેથી એ ઘુટી દરગુજર કરાવવાની નવભાઈ સંસ્કૃત કવિઓ ઘણું ઓછી યતાયે છે. મર્તૃહરિએ તો એ ક્યાંય દેસાની નથી.

મર્તૃહરિએ મનુષ્યને માટે જીવનનો કેવો આદર્શ વિસ્તારી આપ્યો છે એ હવે આપણે તપાસીએ; અને એની સાથે સાથે મર્તૃહરિના કાઢની દુનિયા કેવી હતી એનું ચિત્ર પણ મર્તૃહરિના જ શ્લોકો પરથી આપણે તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

આજે હિંદુસ્તાનમાં મત્સ્ય, કૂર્મ અને વરાહ એ ત્રણ અવતારોની ક્યાંય પૂજા થતી નથી. વામન અવતાર કેવલ નામથી ધિણુના અવતારમાં સમાઈ ગયેલો છે. પરશુરામ તો એક વે ન્યાતોનો કુલદેવત થઈ બેઠો છે. નૃસિંહનું પણ એમ જ થયું છે. આજે તો અવતારોમાં રામ અને કૃષ્ણ એ બે જ પ્રધાનપણે સાર્વભૌમ થયા છે. બૌદ્ધ અથવા બુદ્ધ આ દશાવતારમાં ક્યારે દાખલ થયો અને પશ્ચિમ ભારતમાં એનું પંડરપુરના વિઠોવામાં ક્યારે રૂપાન્તર થયું, એનો ઇતિહાસ હજી કોઈએ તારવ્યો નથી. સનાતની હિંદુઓ માને છે કે કલ્કેદી અવતાર હજી થવાનો છે. ગ્યારે ગુજરાતમાં

આગાખાની સ્ત્રોજાઓએ વિચિત્ર રીતે આગાખાનને જ કલંકી અથવા નકલંકી ક્યારનો વનાવી દીધો છે. હિંદુધર્મની પૌરાણિક માન્યતાઓમાં કેટલું અરાજક પેદા થયું છે એનો હિંદુઓને જ હજી પૂરતો હ્યાલ નથી. હિંદુ સંસ્કૃતિ અને હિંદુ સમાજ મરતાં મરતાં પણ હજારો વર્ષ ટકે એવો એક કચીરવડ છે. એની શાખા પ્રશાખાઓ કેટલી છે અને એની છાયા તલે ઘીજાં કેટલાં વૃક્ષો ઝગ્યાં છે અને એ એને પોષણ આપે છે કે એનો જીવનરસ ચૂમે છે, એની એને પોતાને જ સ્વર નથી.

મર્ત્યુહરિમાં અવતારોનો ઉલ્લેખ અનેક ઠેકાણે અડે છે. પણ એમાં મુખ્ય જો રામ અને કૃષ્ણ તે જ અડતા નથી એ આશ્ચર્ય છે. મર્ત્યુહરિના ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બૌદ્ધધર્મની અસર પૂરેપૂરી દેખાય છે, છતાં બુદ્ધનો પણ ઉલ્લેખ ક્યાય મળતો નથી. એનું કારણ શોધવું જોઈએ. મર્ત્યુહરિ જેવા શિવ-ઉપાસકે જો વસ્તુતર આમદ રાખ્યો હોત તો ગૌતમ બુદ્ધ વિષ્ણુનો અવતાર ગણાવાને વડલે શિવનો જ એક અવતાર ગણાઈ જાત; અને વસ્તુતે તે જ બરાબર થાત. અથેરના પ્રચારક બુદ્ધને જો સંહારકારી શિવના અવતાર તરફે ગણાવતાં વાંધો હોય તો ‘વિનાશાયં ચ દુષ્કૃતામ્’ અવતાર હેનાર વિષ્ણુનો અવતાર પણ એ ન થઈ શકે. જીવનદષ્ટિએ તપાસતાં, બુદ્ધ શિવનો જ અવતાર ગણાવો જોઈએ. જો અનાદર ન ગણાય તો, નામ ઉપરથી જ વિષ્ણુ ઘુસણિયો છે; જ્યારે શિવ કલ્યાણકારી છે, કલ્યાણમૂર્તિ છે.

આમ જોકે મર્તૃહરિ વિષ્ણુના અમુક અવતારો પ્રત્યે આદર ચતાવે છે, મહાદેવનો અનન્ય ઉપાસક છે, છતાં એના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બૌદ્ધ ધર્મની અસર વિશેષ હોય એમ લાગે છે. આપણા લોકો અનેકાનેક પંથ ઝુમા કરે છે છતાં જોતજોતામાં એ બધા પંથોને અને વિચારમેદોને જીવનદૃષ્ટિથી એકતાની દોરીમાં પરોવી પળ દે છે. આપણી જાતિનો એ સ્વાસ્ત્ય સ્વભાવ છે. એ સ્વભાવ જેમ ભગવદ્ગીતામાં દેખા દે છે તેમ તે મર્તૃહરિમાં પણ પૂર્ણપણે વિકસેલો દેખાય છે.

મર્તૃહરિનો જો વિશેષ આપ્રદ્ય હોય તો તે કર્મ વિષે છે. દેવોની ભક્તિ કરવી એ ઠીક છે પણ દેવો તો કર્મને અધીન છે. દેવો કરતાં દૈવની માત્રા વધારે માનીએ તો તે પણ કર્મને જ અધીન છે. એમ કહીને મર્તૃહરિએ કર્મનું જ સર્વોપરીપણું સ્પષ્ટ કર્યું છે.

આ કર્મ શું છે તે ઉપનિષદ્ગ્રંથોના ઋષિઓને પૂછ્યું જોઈએ. આગું વિશ્વ રાહ જોતાં અનાયનન્ત કર્મનો જ વિસ્તાર અને વિલાસ છે. જેને આપણે પંચમહાભૂત કહીએ છીએ તે જડ પદાર્થો પણ કર્મની જ વિભૂતિ છે. અને જો ઠંડાપમાં જઈને વિચાર ચાલ્યો તો આત્મા અને કર્મ વચ્ચે વિશેષ મેદ જડજે નહિ. જે વર્ષ હલનચલન એની મેઢે થાય છે, અથવા દરદાર્પણ કરાવ્ય છે, તેટલું જ કર્મ નથી; પણ આ વિશ્વ પાછળ જે પ્રેરણા છે અને જે પ્રેરણા જ વિભનુ મ્હા ધારણ કર્યું છે તેને આત્મા પણ વહી વધાય,

અને કર્મ પણ કહી શકાય. આત્મા કોઈ સ્થાવર વસ્તુ નથી અને કર્મ કોઈ ક્ષણજીવી પરિવર્તન નથી, બન્ને એક જ છે. એટલું જો આપણે સમજીએ તો કર્મ એ જ સાધ્ય બને છે અને એ જ સાધન પણ બને છે. એ કર્મની જ ઉપાસના મર્તૃહરિને અભિમત છે અને તેથી જ તે સર્વ દૃષ્ટિઓનો સમન્વય સમજી શકે છે. અને તેથી જ વદ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, સૂર્ય વધાને કર્મના સામ્રાજ્યમાં એ ગોઠવી શકે છે.

નાયકપ્રદાયમાં જે મર્તૃહરિ દેરાય છે તે જ આ શ્લોકોનો કવિ કે કેમ એ વિષે પણ ચાતુરીપૂર્વક કહું શકી શકાય તેમ નથી. નાયકપ્રદાયની જે ચાસ ફિઝમૂફી છે તે આ શ્લોકોમાં નથી દેરાય પેલી. મહારાજના આદ્ય રાત્રિ કથિ જ્ઞાનેશ્વરના મોટા માઈ નાયકપ્રદાયના હતા. જ્ઞાનેશ્વરે એમની પામેથી લીધા લીધી હતી, છતાં જ્ઞાનેશ્વરના પ્રથમો નાયકપ્રદાયની વિશેષતા જોવામાં આવતી નથી. મર્તૃહરિ અને જ્ઞાનેશ્વર એ સંપ્રદાયમાં દારાલ થયા પછી એમનો એ દિશાનો રમ પંકેક ઓછો થયો હશે અને પછી એમણે સામાન્ય ફિઝમૂફી ઉપર જ પોતાના કાવ્યનો મદાર ધોવો હતો. તે ગમે તે હોય, મર્તૃહરિના કાવ્યમાં નાયકપ્રદાયની ગામ છાપ નથી.

૪

અમારા નાનકડામાં નાના મોટા હંદના અનેક મરાઠી શ્લોકો અને મોટે કરના. ન્યાયભોજન વગરને અથવા અન્યાયીની

હરીફાઈમાં એનો ઉપયોગ થતો. આવી મૂઢી વધારવાની દૃષ્ટિએ જે રોચક શ્લોકો તે વસતે મોઢે કર્યા હતા તેમાં વામનપંડિતે કરેલા મર્તૃહરિના નીતિવૈરાગ્ય શતકના શ્લોકોનો અનુવાદ મોટો ભાગ મજવતો. આ શ્લોકોનો જેમ જેમ અમે અર્થ કરતા ગયા તેમ તેમ અમને જીવનનો આર્ય આદર્શ જઢતો ગયો. અને એ નીતિની એક મોટી કેલ્વણી થઈ પડી. બાલ્ક્રમાનસને જ્યારે કોઈ મધ્ય આદર્શ જઢે છે ત્યારે તે પોતાનું આચરણ એ કસોટી ઉપર કસી જુએ છે અને એ રીતે એ આદર્શને ગુહસ્થાને સ્થાપે છે. વામનપંડિતે અમારા ઘાલહૃદયમાં આ રીતે મર્તૃહરિની સ્થાપના કરી. મર્તૃહરિએ પોતાનું તે સ્થાન હજુ સુધી ટકાવી રાખ્યું છે.

મરાઠી પછી સંસ્કૃતનું મળતર જ્યારે શરૂ થયું અને મર્તૃહરિના શ્લોકો પોતાનું માપાસોષ્ટવ અમારી આગળ લીલવવા લાગ્યા, ત્યારે એ શ્લોકો જરાય અપરિચિત જેવા ન લાગ્યા. ઝલદુ વામનપંડિતે પૂર્વતૈયારી કરાવી હોવાથી સંસ્કૃત શ્લોકો સમજવામાં ઘણું સહેલું થયું.

મર્તૃહરિના સંસ્કૃત શ્લોકો મોઢે કરતાં મુદ્દ્ય આકર્ષણ એના છન્દસોષ્ટવનું હતું, માપાલાલિત્યનું હતું કે આદર્શની આર્થતાનું હતું, એ આજે કહેવું મુશ્કેલ છે.

સદમાગ્યે કોલેજમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે નીતિ-વૈરાગ્યનું સાંગોપાંગ અધ્યયન કરવાની તક મળી. અને સંસ્કૃત ગ્રંથોની આધુનિક દૃષ્ટિએ ચિકિત્સા કરવાની દૃષ્ટિ પણ મળી. આગળ જતાં વિદ્યાર્થીઓને થોડા સમયમાં

સંસ્કૃત મળાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં આ શ્લોકોમાંથી કયા લેવા, કયા ન લેવા, એ નક્કી કરવું પડ્યું. નસીવવાદ ઉપર માર દેનાર શ્લોકો ટાલવાનું પ્રથમ મન થયું. સ્ત્રીઓનાં અંગોનું અને હાથભાવોનું વર્ણન પણ ટાલવું પડ્યું. ઇંગ્લેન્ડના કાલક્રમાંથી તો કશું લેવાય જ નહિ. છતાં એમાંય એક લીટી લેવા લાયક જાણી તે અહીં લીધી છે. આમ શિક્ષકની દૃષ્ટિએ પસંદગી કર્યા પછી ભાષા અને ભાવના દૃષ્ટિએ શ્લોકોનો ક્રમ નક્કી કરવાનું મન થઈ આવ્યું. આંછામા ઓછા કેટલા શ્લોકો લેવાથી ભર્તૃહરિની આલી ચિરંમયણ એમાં મઢી રહેશે એ જોવાની દૃષ્ટિ પણ આ પસંદગીમાં રહેલી હતી જ.

સન ૧૯૨૨ મી સાલમાં જ્યારે પ્રથમ જેલ મઢી અને તેમાંય પરાણે સેવવા પડેલા ત્રણ ચાર મહિલાના ચોપડીના મૂલમરણે અંતે ભર્તૃહરિ જ્યારે હાથ આવ્યો ત્યારે સદ્બોધ-પ્રતિકર્તા રચના પૂરી કરી. અને વિનોદને અર્થે એ આગ્યો મંમદ લક્ષી કાઢ્યો.

પછી એક વાર નવજીવન મુદ્રણાલયે એ વીણામાં મોઢવ્યાં, પણ ટૂંકામાં સત્યાગ્રહની લડત શરૂ થઈ અને સરકારે પ્રેમ જપ્ત કર્યું અને પોલીમોર્ પ્રેસ સાથે વીણામાં મોઢવાયેલું સદ્બોધશનક પણ જપ્ત કર્યું, અને થધી મહેનત મેદાનમેદાન કરી નાહી પછી તો મંમદનુ મૂલ હસ્તક્રિયિત પણ મેલવ્યું કટણ થઈ ગયું આવી હાડમારીઓ અને ઢીલ સહન કરતાં કરતાં આ સમ્રહ

અંતે ૧૯૪૧માં પ્રકાશિત થાય છે. દેશના ઝઘરતી પેઢીના મનસ ઉપર અને હૃદય ઉપર આ સંગ્રહ અનંત કાલ સુધી પ્રકાશ પાડતો રહે એવી મર્તુહરિના ‘શાંતતેજસ’ને પ્રાર્થના છે.

૬

આમ પ્રસ્તુત સંગ્રહ મર્તુહરિનાં શતકોમાંથી શિક્ષણને ઉપયોગી એવા શ્લોકો તારવીને કરેલો છે.

સૌથી સહેલા એવા સત્તાવીસ શ્લોકો અલગ વીળી કાઢી એમની ‘નક્ષત્રમાલા’ બનાવી છે. અપેક્ષા એવી છે કે શિક્ષકો, માતાપો અથવા વાલીઓ રજાના દિવસોમાં રોજ એક બે એક બે કરતાં આ શ્લોકો એક મહિનામાં વિદ્યાર્થીઓને સમજાવી એમની પાસે મોઢે કરાવશે. અને ઉચ્ચારણ તરફ યાસ ધ્યાન આપી સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસનો પાયો મજબૂત કરશે.

સંસ્કૃત ભાષા શીખવાની અને એમાંથી આનંદ મેળવવાની ચાવી એના શુદ્ધ ઉચ્ચારણમાં છે. સંસ્કૃત ભાષામાં સ્વાભાવિક માધુર્ય છે. એના ગદ્યમાં સહેજે તાલવદ્ધતા આવી શકે છે. અને અનેક પ્રકારના એના છંદોમાં એટલું તો સંગીત ભરેલું છે કે માનસ એ ભાષા પૂરતી ન જાણતો હોય તોયે કેવલ નાદમાધુર્યને વશ થઈ સેંકડો શ્લોકો એ વાંચતો જ જાય અને એમાંથી નાદાનંદ મેળવતો જાય.

પણ એને સંસ્કૃતના શુદ્ધ ઉચ્ચારણની ખૂબી હાથ આવી નથી અથવા, સાચું કહીએ તો, જીમે ચઢી નથી, તેને

સંસ્કૃત વાંચવું અથવા ગાવું એ એક કષ્ટપ્રદ વ્યવસાય થઈ પડે છે.

તેથી શિક્ષકોએ પ્રથમ પોતાનું ઉચ્ચારણ શુદ્ધ છે કે નહિ એની રાખરી કરી લઈ, અને તેમ ન હોય તો પ્રયત્નપૂર્વક મુધારી લઈ, પઠી જ વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત ભાષાની દીક્ષા આપવી. વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત ઉચ્ચારણની દીક્ષા આપવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ છે કે પ્રથમ અક્ષરોનાં કંઠ, તાલુ આદિ સ્થાનો અને હ્રસ્વ દીર્ઘના નિયમો સમજાવી તેમ જ સંધિનિયમોની સ્વાભાવિકતા એમના મન પર ટસાવી પઠી, અથવા તે પહેલાં, એક એક શ્લોક શુદ્ધ અને મધુર ટેવે દસવીસ વાર તો શું પણ પચાસ પચાસ વાર ધીરજ-પૂર્વક પોતે બોલી સંભળાવવો. આ મહેનત આજના શિક્ષકોને થેઠ જેવી લાગશે; પણ સંસ્કૃતિ-રક્ષણની દૃષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ અસાધારણ છે. . મુલેક્ષન, શુદ્ધ લેક્ષન અને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ એ સંસ્કૃતિનાં મહત્ત્વનાં અંગો છે, એ આપણે ભૂલી ન જવું જોઈએ. અને જો ગણિત અને વ્યાકરણ મારફતે નિર્દોષ વિચાર કરવાની ટેવ આપણે પાઠી શકતા હોઈએ, તો શુદ્ધ લેક્ષન, મુલેક્ષન અને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ દ્વારા આપણે સદાચારનો તથા શિષ્ટાચારનો પાયો જરૂર નાખી શકીએ છીએ.

છદ્દ, માયા અને માવની દૃષ્ટિએ સહેલા અને શિક્ષણ-સુલભ એવા સત્તાવીસ શ્લોકો તારવી કાઢ્યા પછી નીતિ અને વૈરાગ્યશતકમાંથી સારામાં સારા એકસો આઠ શ્લોકો તારવી કાઢ્યા; અને એમાં પણ છદ્દ, માવ અને માયાની

દટિએ અમુક કમ મોટવી એમનું સદ્બોધશતક બનાવ્યું. આ રીતે સંપ્રદ અને સંપાદન કર્યા પછી એમ જણાંઈ આશ્ચું કે, મર્તૃહરિની આર્ય શિયામણ સંપૂર્ણપણે આટલામાં આવી જાય છે અને વિદ્યાર્થીઓને શીખવવા લાયક એવું માગ્યે જ કંઈ રહી જાય છે.

આમ દેસાયા છતાં કેટલાક શ્લોકો પ્રત્યેનો પક્ષપાત જબરદસ્ત નીવડવાથી અને મર્તૃહરિની આ આશુત્તિ ઘનતા સુધી સંપૂર્ણ કરવાના લોભથી કેટલાક પ્રતીર્ણ શ્લોકો સદ્બોધશતક પછી 'ચિલકાણ્ડ' તરીકે મૂક્યા છે. આ શ્લોકો પાઠ્યક્રમમાં રાખવાના નથી.

આટલું કર્યા પછી પણ લોભ તૃપ્ત થયો નહિ, એટલે મર્તૃહરિમાંથી જે નાનાં નાનાં વાક્યો કહેવત જેવાં થઈ પડ્યાં છે અને આપણાં લક્ષાણોમાં વાપરી શકાય છે એવાંઓનું એક પરિશિષ્ટ બનાવી એને સૂક્તિસ્મુધાનું નામ આપ્યું છે. નિબંધલેખન શીખવનાર શિક્ષકો આમાંથી અનેક વચનો નિબંધના વિષય તરીકે વાપરી શકે છે.

આટલું કર્યા પછી જે શ્લોકો છોડી દીધા હતા તેમાંથી કેટલાકના એક એક અથવા વચ્ચે ચરણો લેવાનું મન થયું. કેમકે એ સ્વતંત્રપણે મોતી જેવાં ચઢકવા લાગ્યાં. એટલે એમની એક મૌલિકિકાંજલિ, હાર બનાવ્યા વગર એમને એમ, અંતે મૂકી દીધી છે.

ભિન્ન મિત્ર અમિત્ત્વિવાદ્ય શતકમકનોને આથી સંતોષ થશે એવી આશા છે. આવી રીતે મર્નૃહરિના કાવ્યમાર્થી વિદ્યાર્થીઓ માટે જેટલું લેવાસ્થાયક હતું તે ઘણું આ સંગ્રહમાં આવી ગયું છે. અને એવી આશા વંધાઈ છે કે હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃત ભાષાની પ્રતિષ્ઠા છે ત્યાં આ સંગ્રહ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે અથવા સંસ્કારની કેન્દ્રવર્ણીના સ્તોરાક તરીકે વપરાશે.

૬

આ સંગ્રહ ઉપર સંસ્કૃતમાં જ એક ટીકા તૈયાર કરાવવી એવો પ્રથમ સંકલ્પ હતો અને તે પ્રમાણે મારા મિત્ર ધી. પાંડુરંગ વઝામેએ (હાલના ધી રંગ અવધૂત મહારાજે) એ તૈયાર પગ કરી આવી. પણ સલાહકારોનો અભિપ્રાય પડ્યો કે સંસ્કૃત ટીકાનો આજના વિદ્યાર્થીઓને વધુ લાભ થતો નથી એટલે દુઃસ સાથે એ આછી ટીકા ફોરે મૂકવી પડી. એ ટીકામાંથી કેટલાક સમાનાર્થી શ્લોકો આ સંગ્રહની ટિપ્પણીઓમાં લેવાયા છે.

આ સમાનાર્થ શ્લોકો વિદ્યાર્થીઓની જિજ્ઞાસાને વધુ જાગ્રત કરશે અને આ દિશામાં વધુ શોધગોઝ કરવા પ્રેરશે એવી આશા છે.

પેદ જેમ અપૌરુષેય છે તેમ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એવાં અસંખ્ય મુખાપિતો છે કે જેમના કર્તાનું ટેકાણું ક્યાંય જડતું નથી. પેઢી દર પેઢી લોક-કંઠમાં એ મુખાપિતો

રમતાં હોય છે, અને લોકકેન્દ્રવર્ણનું કીમતી કામ કર્યે જાય છે. કેટલાક શ્લોકોના દેશી ભાષામાં પર્યાયો પણ હોય છે. તેટલા પરથી મનાય છે કે તે મૂલ્ય સંસ્કૃતના અનુવાદ હશે. પણ એમ પણ ચનવું અશક્ય નથી કે મૂલ્ય દેશી ભાષાનું સુવોધ-વચન ગમી જવાથી સંસ્કૃત પંડિતોએ એને પાઠ્યથી સંસ્કૃતમાં ઉતાર્યું હોય. કેટલીક પાત્તિ ગાથાઓ મહાભારતમાં જ છે. ત્યાં પણ મૂલ્ય કયું અને અનુવાદ કયો એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કેટલેક ઠેકાણે શ્લોકોની રચના જ ચતાવી આપે છે કે મૂલ્ય કયું અને ભાષ્ય કયું? દાસલા તરીકે, ગીતામાં ‘ત્રિવિધ નરવચ્ચેદ’ એ શ્લોક અને મનુહરિનો ‘કાન્તા કટાશ્વિશિષ્ટા...’ એ શ્લોક, એ બે વધે તુલના કરતાં તરત દેખાઈ આવે છે કે ગીતાનો કોરો શ્લોક લઈને એના ઉપર જ મનુહરિએ કાવ્યમય ભાષ્ય કર્યું છે.

સાધોધસતકના પ્રકાશન માટેની યધી મહેનત પહેલી તાર પણ થી. પાંડુરંગ દેસાણાએ જ કરી હતી અને આ વગરને પણ એમની મહેનત અને સીવટ વિના આ કામ પૂર્ણ ન જ થાત. એટલે એમનો આભાર માની એમના હિસ્સાને ઓછો નથી કરવા માગનો.

આ સંપાદનની મંદિત જોડણી શિવે જે શબ્દ પહેલા જોઈએ. પછી તાર પદચ્છેદ કરતાં ન આરદ્રવાથી વિદ્યાર્થીઓ મૂંઝાય છે. મમાગનાં પદો અન્યથા ચનાવવાથી કોઈ તાર પછી તારાદ મટે છે તથિ તોડવાથી પણ અર્થ તહેજે

પ્રથમો મદદથી જ સમજી શકાય એવાં પણ જોવામાં આવ્યાં છે ! કેટલાંક ભાષાંતરો એવાં તો યાંત્રિક હોય છે કે અર્થની હાનિ કરવા ઉપરાંત વાંચે ભાષાને પક્ષપાત રહિત અન્યાય કરવાની જ સફલતા વતાવે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્ય આપણો કીમતીનાં કીમતી પરંપરાગત વારસો છે. એને જો લોકભોગ્ય બનાવવો હોય તો એના સારામાં સારા પ્રામાણિક અને સરસ અનુવાદો થવા જ જોઈએ. આ કામ ક્યારનું થવું જોઈતું હતું. પણ એક તો સંસ્કૃત સાહિત્ય વિશાળ છે અને યીજું આપણી દેશી ભાષાઓમાં સંસ્કારિતા વધારવા માટે સાહિત્યનું સેવન કરનાર લોકોની સંખ્યા પરિમિત થઈ છે અને આપણા વિદ્વાનો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ફારસી, અરબી, અંગ્રેજી, ફ્રેંચ આદિ સાહિત્ય ઉપર જ પુટ થવાનું પસંદ કરે છે તેથી પણ આપણી દેશી ભાષાઓ આ વાવતમાં પછાત જ રહી છે.

આદર્શ ભાષાંતરમાં મૂળનો ભાવ, એની સૂક્ષ્મ છટા, એની વિશિષ્ટ શૈલી અને એનું માધુર્ય તો જાણ્યવાનો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. તે ઉપરાંત જે ભાષામાં ભાષાંતર થાય છે તે ભાષામાં પણ એ ભાષાંતર કટંગું ન લાગવું જોઈએ. ભાષાનો સ્વભાવ, એનો પ્રવાહ, એનો વાક્પ્રચાર, અને એની મૂઠી એ વધાને અનુકૂળ એવું ભાષાંતર થાય તો જ તે દેશી ભાષાનું ધરેનું થઈ શકે છે. મૂળનો ભાવ સ્પષ્ટ કરવા માટે યાં એકાદ શબ્દ વધારે વાપરવો પડે અથવા સ્પષ્ટીકરણ આપવું પડે ત્યાં તે વિના સંકોચે મૂળને વફાદાર

રહી પૂરાં પાડવાં જોઈએ. જ્યાં માપાની વિશેષ શક્તિને કારણે મૂઢનુ ઝંવાળ ટકાવી શકાય તેમ હોય ત્યાં તેમ પણ કરતાં સંકોચ ન રાખવો જોઈએ.

મતૃહરિનું એવું માપાંતર રજૂ કરવાની મહત્વાકાંક્ષા મનમાં હતી; પણ એને માટે જોઈતા વસ્તુના અને પૂર્વ તૈયારીના અભાવે તેમ કરી ન શક્યો. સદ્ભાગ્યે મારા મિત્ર શ્રી પાંડુરમ દેશપાંડે એ વધા છોકોનો નિર્દોષ અને સારો સરસો અનુવાદ કરી આપ્યો. એનો જ આધાર લઈ એમા સહેજસાજ ફેરફાર કરી પ્રસ્તુત ગુજરાતી અનુવાદ યાવતો આગલ મૂકવાની હિંમત કરી છે. શ્રી મહાદેવ-ભાઈના શબ્દોમાં કહીએ તો ગાય જેમ પોતાના વાછરડાને ચાટી ચાટીને રૂપાહું કરે છે તેમ માપાંતર પણ રૂપાહું કરવાનું હોય છે. હું તો માનું છું કે મૂઢનો જેમ તેમ શુદ્ધ અનુવાદ કર્યા પછી અનુવાદકે મૂર્તિકારની પેટે એને મઠારવો જોઈએ. પછી એને મોટેથી અનેક વાર વાંચીને, ગદ્યમાં જે આવશ્યક તાલ હોવો જોઈએ તે આવ્યો છે કે નહિ તે તપાસવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે અનેક વાર ઘૂંટી ઘૂટીને એને જીવનો અને લાવણ્યયુક્ત બનાવવો જોઈએ. અને પરી એને મૂઢ સાથે સરસાવી તપાસવું જોઈએ કે એને મૂઢ લગાળને કોઈ પણ રીતે અન્યાય તો કર્યો નથી ?

આવું માપાંતર રજૂ કરી શક્ય તો એ સમાધાનનો વિષય થાત. તેમ નથી બનવા પામ્યું એવું મને તીવ્ર માન

છે. પણ આશા છે કે જેવું છે તેવું પણ આ ભાષાંતર ગુજરાતી વાચકોને આવકારલાયક જણાશે.

હવે પછીનાં ભાષાંતરો એવાં તો સર્વાંગસુંદર થવાં જોઈએ કે ગુજરાતી ભાષાનું અધ્યયન કરતાં અનેક શૈલીઓ સાથે પરિચય કેળવવા માગનારને આવાં ભાષાંતરો જોયા વગર ચાલે જ નહિ એમ લાગવું જોઈએ. સંસ્કૃત, ફારસી, અંગ્રેજી, બંગાળી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓએ જે કંઈ શૈલીની સમૃદ્ધિ કેળવી હોય તે વધીનો લાભ આપણી ભાષાને મળ્યો જ જોઈએ એવો આપ્રહ રાખીને, પોતાની ભાષાને શણગારવા, સમર્થ અને સસ્કારી બનાવવા પાછલ્લ જેમણે મેચ્છ લીધો હોય તેમનું આ કામ છે.

સાવરમતી, દત્તાત્રેય ચાલકૃષ્ણ કાલેલકર
૧૪-૧૧-૪૧

अनुक्रमणिका

भर्तृहरिनी विभूति	३
नक्षत्रमाळा (संस्कृत पाठमां)	१
सदबोधशतकम् „	११
सूक्तिमुधा „	५५
मौक्तिकाञ्जलिः „	६३
टिप्पण नक्षत्रमाळा	७०
„ सदबोधशतकम्	८१
„ सूक्तिमुधा	१३७
„ मौक्तिकाञ्जलि	१४०
अनुवाद नक्षत्रमाळा	१४५
„ सदबोधशतक	१५२
„ प्रकीर्ण श्लोको	१५४
„ सूक्तिमुधा	१५८
„ मौक्तिकाञ्जलि	२०४
सदबोधशतकमां आवेली वृत्तो	२१०
श्लोकोनी सूचि	२१६

ચિ. ઘાઠ,

આપણે સાથે સંસ્કૃત વાંચતા તેની
મીઠી યાદગીરીમાં આ

સદ્બોધશતક

તને જ અર્પણ કરું છું.

૧-૧૨-'૪૧

કાકાની સપ્રેમ
શુભાશિષ્ય

नक्षत्रमाला

नमः शान्ताय तेजसे ।

•

રજાના મહિનામાં ચાલકો રમતાં રમતાં મોઢે કરી શકે
 એ ઉદ્દેશથી નક્ષત્ર જોવા ૨૭ શ્લોકો તારાની કાઠી એમની
 નક્ષત્રમાળા અહીં રજૂ કરી છે.

મર્ત્યુરિની મુંદર બોધવાળી આ મધુર વાણી કંઠ કરવી
 એ સંસ્કારિતાનું એક ઉત્તમ સાધન છે.

१

येषां न विद्या, न तपो, न दानं,
न चापि शीलं, न गुणो, न धर्मः ।
तेऽमर्त्यलोके भुवि भारभृताः
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥

वृत्त — उपजाति, एडले के इन्द्रवज्रा तथा उपेन्द्रवज्रा मिश्र.

पाठान्तर — १. न चापि शीलं-ज्ञानं न शीलं ।

१. मर्त्यलोके-मृत्युलोके.

२

साहित्य-संगीत-कला-विहीनः
साक्षात्पशुः पुच्छ-विषाण-हीनः ।
वृणं न खादन्नपि जीयमानः
तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥

वृत्त — उपजाति.

३

आलस्यं हि मनुष्याणां
शरीरस्थो महारिपुः ।
मास्त्युपमसमो बन्धुः
वृत्त्वा यं नायमीदति ॥

वृत्त — अनुदप् = श्लोक.

पाठान्तर — १. महारिपु-महान् रिपुः ।

४. वृत्त्वा यं-वृत्तानो

को न याति वशं नीचो
 मुखे पिण्डेन पृरितः ।
 मृदङ्गो मुखलेपेन
 करोति मधुरं ध्वनिम् ॥

श्रुत — अनुष्टुप्.

पाठान्तरः १. " लोके " ने ठेकागे " नीचो " एवं नई
 पाठान्तर उपजावी काढयुं छे.

यूर्यं ययं, वयं यूर्यं
 इत्यासीन्मतिरावयोः ।
 किं जातमधुना येन
 यूर्यं यूर्यं, वयं ययम् ॥

श्रुत — अनुष्टुप्.

दानं भोगो नाशः
 तिष्ठो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
 यो न ददाति न भुङ्क्ते
 तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥

श्रुत — आर्या.

परिचरितव्याः सन्तो
 यद्यपि कथयन्ति ते न उपदेशम् ।
 यास्तेषां स्वैरकथाः
 ता एव भयन्ति शास्त्राणि ॥

वृत्त — आर्या.

येनेषाम्यस्मरणेन
 मंघीतो निशि चन्द्रमाः ।
 तेनेष च दिवा भानुः
 अदो दीर्गस्यमेतयोः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

मृग-भीन-मज्जनानां
 तृण-जल-मंतोपयिदितवृत्तीनाम् ।
 मृध्मक-धीवर-पिशुनाः
 निष्कारणयैरिणो जगन्ति ॥

वृत्त — आर्या.

१०

भोगा न भुक्ता, वयमेव भुक्ताः

तपो न तप्तं, वयमेव तप्ताः ।

कालो न यातो, वयमेव याताः

तृष्णा न जीर्णा, वयमेव जीर्णाः ॥

वृत्त — उपजाति.

११

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — २. (एक जणे सूचव्युं छे.) 'यानि राष्ट्रं
समुन्नतिम्' ।

१२

वरं पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।

न मूर्खजनसंपर्कः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

१३

मालतीकुसुमस्येव द्वे गतीह मनस्विनाम् ।

मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य शीर्यत धन एव वा ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — १. — कुसुमस्तवकस्येव द्वे गती स्तो मनास्विनम् ;
द्वे गतीह मनस्विनः—द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः ।

१४

लांगूलचालनमधश्चरणावपातं

भूमौ निपत्य यदनोदरदर्शनं च ।

भ्वा पिण्डस्य कुरुते; गजपुंगवस्तु

धीरं विलोकयति, चाटुशतेष्व भुक्ते ॥

वृत्त — वसंततिलका.

१५

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः,

प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्नेः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः

प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥

वृत्त — वसंततिलका.

पाठान्तर — ४. प्रारब्धमुत्तम*—प्रारब्ध चोत्तम०

१६

रत्नमर्दादस्तुतुर्न देया,

न भेजिरे भीमवियेण भीतिम् ।

सुधां पिना न प्रययुरिरामे,

न निमित्तायां द्विरमन्ति धीराः ॥

पृत्त — उपजाति.

१७

आशा, कीर्तिः, पालनं व्याघ्रणानां,
दानं, भोगो, मित्रसंरक्षणं च ।
येषामेते पद् गुणा न प्रवृत्ताः
कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाधयेण ॥

वृत्त — शालिनी.

१८

वुर्जनः परिहर्तव्यो विषया भृपितोऽपि सन् ।
मणिनालंकृतः सर्पः किमसौ न भयंकरः ? ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

१९

संपत्सु महतां चित्तं भयत्युत्पलकोमलम् ।
भापत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

२०

निन्दन्तु नीतिनिपुणा, यदि या स्तुयन्तु;
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अथैव वा मरणमस्तु, युगान्तरे वा;
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

वृत्त — वसन्ततिलका.

२१

भयन्ति नम्रास्तरयः फलोद्गमैः
 नयाम्बुभिर्भूमिविल्विनो घनाः ।
 अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
 ह्यभाय पथेऽप्यपरोपकारिणाम् ॥

वृत्त — वंशस्प.

पाठान्तर — २. भूमिविल्विनां-भूरिविल्विनो.

२२

धोत्रं श्रुतेर्नय, न कुण्डलेन
 दानेन पाणिर्न तु कंकणेन ।
 विभाति कायः करुणापराणां
 परोपकारिर्न तु चन्दनेन ॥

वृत्त — उपजाति.

२३

पापाग्निधारयति, योजयन्ति दिताय,
 गुह्यं च गृह्णाति, गुणान्प्रकटीकरोति ।
 आपद्गतं च न जहानि, ददाति काले,
 सन्निभश्चलक्षणमिदं प्रयदन्ति मयः ॥

वृत्त — शर्मनतिलका.

२४

छिन्नोऽपि रोदति तरुः,

क्षीणोऽप्युपचीयते पुनमन्त्रः ।

इति विमृशन्तः सन्तः

संतप्यन्ते न ते विषदा ॥

श्रुत — आर्या.

पाठान्तर — १. श्लेषधर्मोऽपि वधेते लोके ।

४. न ते विषदा-न लोकंऽस्मिन् ।

२५

पातितोऽपि कराघातै रूतपतस्येव कम्बुकः ।

प्रायेण माधुवृत्तानामस्थायिभ्यो विपत्तयः ॥

श्रुत — भृगुद्वय.

२६

प्रायः कम्बुकपातेन पतत्यार्यः पतन्नपि ।

तथा त्वनार्यः पतति मृत्पिण्डपतनं यथा ॥

श्रुत — भृगुद्वय.

२७

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेः

न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ।

अधोमुखस्यापि तन्नूनपातो

नाधः शिखा याति कदाचिदेव ॥

श्रुत — उपजाति.

पाठान्तर — ३. नूनपातो-कृतस्य वड्नेः

सद्बोधशतकम्

श्रेयसामेव पन्थाः ।

મીતિ-શૃંગાર-વૈરાગ્ય શતકના ત્રણસો ગણાતા પગ
વસ્તુતઃ હવે ૪૦૦ ની આસપાસ મઢી આવતા શ્લોકોમાંથી
ભર્તૃહરિના વૌધનું અમૃત જેમાં આવી ગયું છે એવા ૧૦૮
શ્લોકો અહીં તારવી કાઢ્યા છે. આમાં આપણને દૈરાગી
રાજા ભર્તૃહરિની દિલ્લામણ આંખી મઝી જાય છે એમ
કહેવાય.

दिद्यान्वाद्यनयच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये ।
स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — २. स्वानुभूत्येकमानाय—स्वानुभूत्येकसाराय.

१

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं, प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी, यशःमुखकरी, विद्या गुरुणां गुरुः ।
विद्या धन्भुजानो विदेशगमने, विद्या परं दैवतं,
विद्या राजसुपूजिता न तु धनं, विद्याविहीनः पशुः ॥

वृत्त — शार्दूलविक्रीडित.

पाठान्तर — ४. गत्रमु पूजिता—रात्र-मुपूजिता.

२

पेयरा न विभूषयन्ति पुराणं, दारा न चन्द्रोदयव्याः
न स्नानं, न विलेपनं, न कुसुमं, नाल्लङ्घिता मूर्धन्नाः ।
वाण्येका समन्त्रकरोति पुराणं या मंसृता धार्यते
क्षीयन्ते गन्धं भूषणानि मततं याम्भूषणं भूषणम् ॥

वृत्त — शार्दूल*

रे रे चातक ! सावधानमनसा मित्र ! क्षणं श्रूयताम्
 अम्भोदा यद्वयो हि सन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः ।
 केचिद्वृष्टिभिरार्द्रयन्ति यसुधां गर्जन्ति केचिद्वृथा
 ये ये पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा शूहि दीनं यवः॥

श्रुत — शार्दूल*

घोद्धारो मत्सरग्रस्ताः, प्रभवः स्मयदूषिताः ।
 अयोधोपहताद्यान्ये, जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥

श्रुत — अनुष्टुप्.

चला लक्ष्मीश्वलाः प्राणाश्चलं जीवितयौवनम् ।
 चलाचले च संसारे धर्म एको हि निश्चलः ॥

श्रुत — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — १. चलं जीवितयौवनम्-चले जीवितयौवने.

ययमिह परितुष्टा यत्कलैस्त्वं दुकूलैः
 सम इह परितोषो, निर्विशेषो विशेषः ।
 स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
 मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥

श्रुत — मालिनी.

અજ્ઞઃ સુખમારાધ્યઃ, સુખતરમારાધ્યતે વિશેષજ્ઞઃ ।
જ્ઞાન-લય-દુર્વિદગ્ધં વ્રજ્યાપિ નરં ન રક્ષયતિ ॥

વૃત્ત — આર્યા.

પાટાન્તર — ૨. વ્રજ્યાપિ નરં — વ્રજ્યાપિ ચ તં નરં ન રક્ષયતિ ।
આ પાટ સાર્થે વૃત્ત મીનિ ધાય છે.

યદા કિંચિજ્ઞોઽદૃં દ્વિપ રૂય મદાન્ધઃ સમભયં
તદા સર્વજ્ઞોઽસ્મીત્યભયદયલિપ્તં મમ મનઃ ।
યદા કિંચિત્કિંચિદ્ યુધજનસલાશાદયગતં
તદા મૂર્ગોઽસ્મીતિ જ્યર રૂય મદો મે ધ્યપગતઃ ॥

વૃત્ત — ગિગરિળી.

ન કશ્ચિષ્ણ્વકોપાનામાત્મીયો નામ ભૂભુજામ્ ।
દોતારમપિ જુહાનં સ્પૃશ્યો દદતિ પાથકઃ ॥

૧૮ — અનુષ્ટુપ.

लोभश्चेदगुणेन किं ? पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः ?
 सत्यं चेत्तपसा च किं ? शुचि मनो यद्यस्ति
 तीर्थेन किम् ? ।
 सौजन्यं यदि किं निजैः ? स्वमहिमा यद्यस्ति
 किं मण्डनैः ?
 सद्भिषा यदि किं धनैः ? अपयशो यद्यस्ति
 किं मृत्युना ? ॥

वृत्त — शार्दूल*

पाठान्तर — ३. किं निजैः—किं बलेन.

तृष्णां छिन्धि, भज धर्मां, जहि मर्द,
 पापे रतिं माकृथाः,
 सत्यं ब्रूयन्नुयाहि साधुपदधीं, तेयस्य विद्वज्जनम् ।
 मान्यान्मानय, विद्विषांऽप्यनुनय,
 प्रच्छादय स्वान् गुणान्
 (कीर्तिं पालय, दुःखिते कुरु दयां, पतत्सतां चेष्टितम् ॥

वृत्त — शार्दूल*

पाठान्तर — ४. चेष्टितम्—लक्षणम्.

१२

अम्भोजिनीयननिवासविलासमेव

हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ।

न त्वंस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां

धैर्यदृश्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥

वृत्त — वर्मतनिलका.

१३

ददतु ददतु गालीगांलिमन्तो भयन्तो

वयमपि तदभाषाद्गालिदानेऽसमर्थाः ।

जगति विदितमेतद् 'दीयते विषमानं'

न हि शशकविषाणं कोऽपि कस्मे ददाति ॥

वृत्त — मालिनी.

१४

राजन् ! दुधुक्षमि यदि क्षितिधेनुमेनां

तेनाप घत्समिथ लोकममुं पुषाण ।

तन्मिथ सम्प्रगमिनीं परिपोष्यमाणे

मानापट्टैः फण्डनि कल्पलतेषु भूमिः ॥

वृत्त — वर्मतनिलका.

१५

त्वमेव चातकाधार इति केषां न गोचरः । .
किमम्भोदवरास्माकं कार्पण्योर्वित् प्रतीक्षसे ॥

वृत्त — अनुष्टुप्

१६

संतप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ध्रूयते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ।
स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं तन्मौक्तिकं जायते
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते ॥

वृत्त — शार्दूल°

पाठान्तर — १. न ध्रूयते—न क्षायते २. पत्रस्थितं—पत्रे स्थितं
३. तन्मौक्तिकं—सन्मौक्तिक.

१७

क्षीरेणात्मगतीदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिलाः
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा स्वात्मा कृशानी हुतः ।
गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवद् दृष्ट्वा तु मित्रापदं
युक्तं तेन जलेन शाम्यति, सतां मैत्री
पुनस्त्वोदृशी ॥

वृत्त — शार्दूल°

आरम्भगुर्धी, क्षयिणी क्रमेण,
 लघ्वी पुरा, वृद्धिमती च पश्चात् ।
 दिनस्य पूर्वार्ध-परार्ध-भिन्ना,
 छायेव मैत्री खल-सज्जनानाम् ॥

वृत्त — उपजाति.

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा,
 सदसि यावपदुता, युधि विक्रमः ।
 यशसि चाभिरतिर्व्यसनं ध्रुवो,
 प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥

वृत्त — द्रुतविलंबित.

अकरुणत्थमकारणविग्रहः
 परधने परयोषिति च स्पृहा ।
 सुजनचन्धुजनेष्वसहिष्णुता
 प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम् ॥

वृत्त — द्रुतविलंबित.

अभिमुखनिहतस्य सतः

तिष्ठतु तावज्जयोऽथवा स्वर्गः ।

उभयबलसाधुवादः

श्रवणसुखोऽमो वतात्यर्थम् ॥

श्रुत — आर्या.

२९

गुणघदगुणघद्वा कुर्वता कार्यमादौ

परिणतिरघधार्या यत्नतः पण्डितेन ।

अतिरभसकृतानां कर्मणामाधिपतेः

भयति हृदयदाहो शल्यतुल्यो विपाकः॥

श्रुत — मालिनी.

३०

जाड्यं धियो हरति, सिञ्चति याचि सत्यं,

मानोन्नतिं दिशति, पापमपाकरोति ।

चेतः प्रसादयति, दिक्षु तनोति कीर्तिम्,

सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ? ॥

श्रुत — वसन्ततिलक.

३४

पातालमाविशसि, यासि नभो विलङ्घ्य,
दिङ्मण्डलं भ्रमसि मानस ! चापलेन, ।
भ्रान्त्यापि जातु विमलं कथमात्मनीनं
तद् ग्रहा न स्मरसि निर्वृतिमेषि येन ॥

वृत्त — वसंततिलका.

पाठान्तर — ३. 'आत्मनीनं—'आत्मलीनं.

३५

अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ।
सदा सन्तुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

३६

मौनान्मूकः, प्रथचनपदुर्चादुलो जल्पको वा,
धृष्टः पार्श्वे वसति, च तथा दूरतश्चाप्रगल्भः ।
क्षान्त्या भीदुर्, यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः,
मेधाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥

वृत्त — मन्दाक्रान्ता.

क्षुत्क्षामोऽपि, जराकृशोऽपि,
 शिथिलप्रायोऽपि, कष्टां दशां
 आपन्नोऽपि, विपन्नदीधितिःपि,
 प्राणेषु नश्यत्स्वपि ।

मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भकयलग्रासेकयद्धस्पृहः
 किं जीर्णे तृणमस्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी ? ॥
 वृत्त — शार्दूल *

क्षुद्राः सन्ति सहस्रशः स्वभरणव्यापारमात्रोद्यताः
 स्वार्थो यस्य परार्थं पश्य स पुमानेकः सतामग्रणीः ।
 दुष्पूरोदरपूरणाय पियति स्रोतःपतिं यादवो
 जीमूतस्तु निदाघसंभृतजगत्संतापविच्छिद्यस्ये ॥
 वृत्त — शार्दूल *

मनसि यचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णाः
 त्रिभुवनमुपकारथेजिभिः प्रीणयन्तः ।
 परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं
 निजहृदि विक्रमन्तः मन्ति सन्तः क्रियन्तः ॥

वृत्त — मालिनी.

पाठान्तर — २. प्रीणयन्तः—पूरयन्तः

इतः स्वपिति केशवः, कुलमितस्तदीयद्विपां,
 इतश्च शरणार्थिनः शिखरिणां गणाः शेरते ।
 इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकैः,
 अहोचिततमर्जितं भरसहं च सिधोर्वपुः ॥

श्रुत — पृथ्वी.

उदन्वच्छुन्ना भूः, स च निधिरपां योजनशतं
 सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं कलयति ।
 इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिमुद्रामुकुलिताः
 सत्तां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ॥

श्रुत — शिखरिणी.

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थे परित्यज्य ये
 सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थांयिरोधेन ये ।
 तेऽमी मानयराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये
 ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥

श्रुत — शार्दूल *

ये संतोषसुखप्रबुद्धमनसस्तेषां न भिन्ना मुदो
 ये त्वन्ये धनलोभसंकुलधियस्तेषां न तृष्णा हता ।
 इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक्पदं संपदां
 स्वात्मन्येव नमातहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥
 वृत्त — शार्दूल.

पाठान्तर — १.—ये संतोषसुखप्रमोदमुदितास्तेषामभिन्नो मृदो,
 सुखप्रबुद्धमनस.—नितरप्रमुदिताः

२ तेषां न तृष्णा हता—तेषां तु दूरे तृष्णाम् ।

कृमिकुलचितं लालाक्लिन्नं विगन्धि जुगुप्सितं
 निरुपमरसप्रीत्या खादन्नरास्थि निरामिषम् ।
 सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य न शंकते
 न हि गणयति क्षुद्रो जग्तुःपरिग्रहफलगुताम् ॥
 वृत्त — हरिणी.

पाठान्तर — २ निरुपमरसप्रीत्या—निरुपमरसं प्रीत्या.

ज्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुंसमुज्जृम्भते
 छेत्तुं यन्नमणीन् शिरीषकुसुमप्रांतेन संनद्यते ।
 माधुर्यं मधुबिन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते
 नेतुं वाञ्छति यः खलान्पथि सतां
 युक्तैः सुधास्यन्दिभिः ॥

वृत्त — शार्दूल*

शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयागमाः
 विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य
 प्रभोर्निर्धनाः ।
 तज्जाड्यं घसुधाधिपस्य कवयो ह्यर्थे विनापीश्वराः
 कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षका न मणयो धैरर्धतः
 पातिताः ॥

श्रुत — शार्दूल*

जाड्य हीमति गण्यते, व्रतरुचौ धंभः, शुचौ कैतवम्,
 शूरे निर्घृणता, मुनौ चिमतिता,
 दन्यं प्रियालापिनि ।
 तेजस्विन्यधलिपता, मुखरता धर्कर्यशक्तिः स्थिरे,
 तत्को नाम गुणो भवेत् स गुणिनां
 यो वुजेनैनाङ्कितः ? ॥

श्रुत — शार्दूल*

अधिगतपरमार्थान् पण्डितान्मायमंस्थाः
 तृणमिध लघुलक्ष्मीर् नैष तान् संरुणद्धि ।
 अभिनयमद्वैत्याद्यामगण्डस्थलानां
 न भयति विसतन्तुयारणं वारणानाम् ॥

श्रुत — मालिनी.

क्षान्तिश्चेत्कथमेव किं ? किमरिभिः प्रोद्धोऽस्ति
चेद्देहिनां ?

ज्ञातिभेदनलेन किं ? यदि सुहृद् दिव्योपधैः
किं फलम् ?

किं सपैः यदि दुर्जनाः ? किमु धनैर्विद्यानवद्या यदि ?
घ्नीडा चेत्किमु भूषणैः ? सुकचिता यद्यस्ति
राज्येन किम् ? ॥

वृत्त — शार्दूल*

घने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये
महार्णये पर्वतमस्तके वा ।
सुप्तं प्रमत्तं विपन्नस्थितं वा
रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि ॥

वृत्त — उपजाति.

या सार्धं च खलान्करोति,
विदुषो मूर्खान्, हितान्द्वेषिणः,
प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षम्, अमृतं दालाहलं तत्क्षणात् ।
तामाराधय सन्धियां भगवतीं भोक्तुं फलं वाञ्छितं
हे साधो! व्यसनेर्गुणेषु विपुलेष्वस्थां वृथा मा कृथाः ॥

वृत्त — शार्दूल*

अजानन्दाहात्म्यं पततु शलभो दीपदहने
 स मीनोऽप्यज्ञानाद्बुद्धिशयुतमश्रातु पिशितम् ।
 विजानन्तोऽप्येते वयमिह विषज्जालजटिलान्
 न मुञ्चामः कामान् अदह । गहनो मोहमहिमा ॥

वृत्त — शिखरिणी.

यावत्स्थस्थमिदं शरीरमरुजं यावज्जरा दूरतो
 यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः ।
 आत्मश्रेयसि तावदेव चिदुपा कार्यः प्रयत्नो महान्
 प्रोद्दिते भयने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥

वृत्त — सार्दूल*

पाठान्तर — ४. प्रोद्दिष्टे-संदिष्टे

फलमलमशनाय, स्यादु पानाय तोयं,
 शयनमथनिपृष्टं, धल्कले दाससी च ।
 नयधनमधुपानघ्रान्तसर्वेन्द्रियाणां
 अविनयमनुमर्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥

वृत्त — मालिनी.

मृत्पिण्डो जलरेखया बलयितः सर्वोऽप्ययं नन्वणुः
 मागीकृत्य तमेव संयुगइतै राज्ञां गणा भुञ्जते ।
 तदपुईदतेऽथवा न किमपि क्षुद्रा दरिद्रा भृशं
 धिग्धिक्तान् पुरुषाधमान्धनकणं
 बाञ्छन्ति तेभ्योऽपि ये ॥

वृत्त — शार्दूल*

गंगातरंगहिमशीकरशीतलानि
 विषाधराध्युपितचारुशिलातलानि ।
 स्थानानि किं हिमयतः प्रलयं गतानि
 यत्सायमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥

वृत्त — वसंततिलका.

पाठान्तर — १. 'हिमशीकर' — 'कणशीकर'

।

यद्वाण्डमण्डलीमात्रं किं लोभाय मनस्थितः ।
 शफरीस्फुरितेनाव्येः क्षुब्धता बातु जायते ?

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाठान्तर — १. जातु जायते ! — न तु जायते

८१

कचचिद्वीणावाद्यं, कचचिदपि च द्वाहेति रुदितं
कचचिद्विद्वद्गोष्ठी, कचचिदपि सुरामत्तकलहः ।
कचचिद्रामा रम्याः, कचचिदपि गलत्कुष्ठयपुषो,
न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — १. वीणावाद्यं — वीणावादः

८२

समारम्भा भग्ना कति न कतिवारोस्तव पशो !
पिपासोस्तुच्छेऽस्मिन् ब्रविणमृगतृष्णार्णवजले ।
तथापि प्रत्याशा विरमति न तेऽद्यापि शतधा
न दीर्घं यच्छेतो नियतमशनिग्रायघटितम् ॥

वृत्त — शिखरिणी.

८३

तपस्यन्तः सन्तः किमधिनिवसामः सुरनदीं
गुणोदारान् दारानुत परिचरामः सविनयम् ।
पिवामः शास्त्रौघान्, उत विविधकाव्यामृतरसान्,
न विदुमः किं कुमेः कतिपयनिमेषायुषि जने ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — २. सविनयम् — सविनयान्

किं कन्दाः कन्दरेभ्यः प्रलयमुपगता,
 निर्झरा वा गिरिभ्यः
 प्रध्यस्ता वा तरुभ्यः सरसफलभृतो
 घल्कलिन्यश्च शाखाः ।

वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रसभमपगतप्रथयाणां खलानां
 दुःखोपात्ताल्पचित्तस्मयवशपवनानर्तितभ्रूलतानि ॥

वृत्त — सगधरा.

गंगातीरे द्विमगिरिशिलायस्त्रपद्मासनस्य
 ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।
 किं तैर्माठ्यं मम सुदिषसेर्यत्र ते निर्विशङ्काः
 संप्राप्त्यन्ते जरठहरिणाः शृङ्गकण्डूधिनोदम् ॥

वृत्त — मन्दाक्रान्ता.

पाठान्तर — ४. — कण्डूयन्ते जरठहरिणाः शृङ्गमन्त्रे मदीये,
 अथवा *शृङ्गमन्त्रे मदीये ।

धन्यानां गिरिकन्दरे निवसतां

ज्योतिः परं ध्यायतां

आनन्दाद्युजलं पिवन्ति शकुना निःशंकमद्देशयाः ।

अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्रसादवापीतट-

प्रीष्टाकाननकेलिकौतुकजुषाम् आयुः परिक्षीयते ॥

वृत्त — शार्दूल°

अहौ वा हारे वा मलयति रिपौ वा सुहृदि वा

मणौ वा लोष्टे वा कुसुमशयने वा हृदि वा ।

तृणे वा छिणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः

कथंचित्पुण्यारण्ये शिव शिष्य शिवेति प्रलपतः ॥

वृत्त — शिखरिणी.

१ पाठान्तर — ३. यान्ति - यान्ति ।

अथर्था यातारभिरतरमुचित्वापि विषयाः

वियोगे को भेदस्त्यजति न जगो यत्स्वयममून् ।

प्रजगत्तः स्वातंत्र्यादतुलपरितापाय मनसः

स्वयं त्यक्त्वा ह्येते शमसुखमनन्तं विदधति ॥

वृत्त — शिखरिणी.

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।
तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव कुर्वता ॥

वृत्त — अनुष्टुप्.

पाञ्चान्तर — २. तथापि — तस्माद्दि ।

नमस्यामो देवान्, ननु दृढविधेस्तेऽपि वशगाः;
विधिर्विध्यः, सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ।
फलं कर्मायत्तं, किममरगणैः, किं च विधिना;
नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न वेभ्यः प्रभवति ॥

वृत्त — शिखरिणी.

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन द्वादशतारगहने क्षिप्तो महासंघटे ।
रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः
सूर्यो प्राप्स्यति नित्यमेष गगने, तस्मै नमः कर्मणे ॥

वृत्त — पार्श्वल

खलोद्भाषाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरैः ;
 निगृह्यान्तर्बोध्यं हसितमपि शून्येन मनसा ।
 कृतश्चित्तस्तम्भः ; प्रतिहस्तधियामञ्जलिरपि ;
 त्यमाशे मोघाशे किमु परमतो नर्तयसि माम् ॥

वृत्त — शिखरिणी.

पाठांतर — ४. किमुपरमतो — किमपरमतो ।

दीना दीनदुः सदैव शिशुकैराकृष्टभीर्णावरा
 प्रोशद्भिः । धितैर्नरेण विधुरा दृश्येत चेद्देहिनी ।
 याञ्चाभङ्गभयेन गद्गदगलत्पुट्ठवद्विलीनाक्षरं
 को 'देहीति' वदेस्वदग्धजठरस्पर्धे मनस्वी जनः ॥

वृत्त — शार्दूल°

पाठांतर — २. नरेण विधुरा — निरप्रविधुरा

क्षान्तं न क्षमया, गृह्योचितसुखं त्यक्तं न संतोषतः,
 सोढा दुःसहशीतघाततपनाः क्लेशाग्न तप्तं तपः ।
 ध्यातं वित्तमहर्निशं नियमितप्रापेर्न शंभोः पदं,
 सत्तत्कर्म कृतं यदेवमुनिभिस्तीस्तेः फलैर्धृचिताः ॥

वृत्त — शार्दूल°

ब्रह्मज्ञानविधेकिनोऽमलधियः कुर्वन्त्यहो दुष्करं
 यन्मुञ्चन्त्युपभोगवन्त्यपि धनान्येकान्ततो निःस्पृहाः।
 न प्राप्तानि पुरा न संप्रति न च प्राप्तौ दृढप्रत्ययो
 बाञ्छामात्रपरिमहाण्यपि परं

त्यक्तुं न शक्ता वयम् ॥

वृत्त — शार्दूल*

पाठान्तर — १. *विधेकिनोऽमलधियः—*दिदेकनिर्मलधियः
 २. यन्मुञ्चन्त्युपभोगवन्त्यपि धना* — दन्मुञ्च-
 न्त्युपभोगकाश्चनधना*

इत्येतस्मिन्वा निरर्थचिचमत्स्वरयतिशये
 घराहो वा राहुः प्रभवति चमत्कारविषयः ।
 महीमेको मग्नं यद्यमवहन्तसलिलैः
 शिरःशेषः शत्रुं निगिहति परं संत्यजति च ॥

वृत्त — शिरारिणी.

पाठान्तर — ३. दन्तसलिलैः—*दन्तमुकुटैः । केदराक
 'दन्तसलिले' पाठ सूचये ते

पातालाग्र विमोचितो घतं यली,
 नीतो न मृत्युः क्षयं,
 नो मृष्टं शशालाञ्छनं च मलिनं,
 नोन्मृदिता व्याधयः ।
 शेषस्यापि धरां विधृत्य न कृतो भारावतारः क्षणं,
 घेतः सत्पुरुषाभिमानगणनां मिथ्या बह्वृज्जसे ॥

शत — शार्दूल*

पादान्तर — ४. बह्वृज्जसे — दहन् स्थिते

जातः कूर्मः स पक्रः पृथुभुवनभरावर्षितं येन मृष्टं
 श्लाघ्यं जन्म ध्रुवस्य ध्रुवमति नियमितं
 यत्र तेजस्विचक्रम् ।
 संजातव्यधेषक्षाः परदितवरणे नोपरिष्टान्न घाधो
 मद्राण्डोबुंयरान्तर्मंशकवदपरे प्राणिनो जातनटाः ॥

शत — सम्भरा.

१०१

विरम विरसायासादस्माहुरध्यवसायतो
 विपदि महतां धैर्यं ध्वंसं यदीक्षितुमीदृसे ।
 अयि जडमते ! कल्पापाये व्यपेतनिजक्रमाः
 कुलशिखरिणः क्षुब्धा नैते न वा जलराशयः ॥
 वृत्त — हरिणी.

१०२

प्रशान्तशास्त्रार्थविचारदापलं
 निवृत्तनानारसकाव्यकौतुकम् ।
 निरस्तनिःशेषविकल्पविस्तरं
 प्रपन्नमन्यच्छति शंकरं भक्तः ॥
 वृत्त — वंशस्व.

१०३

चितोर्गे सर्वस्ये तरुणकरुणापूर्णहृदयाः
 स्मरन्तः संसारे विगुणपरिणामा विधिगतीः ।
 ययं पुण्यारण्ये परिणतशरच्चन्द्रकिरणां
 प्रियामां नेष्यामो हरचरणचिस्तेकशरणाः ॥
 वृत्त — क्षिप्रारिणी.

पाठान्तर — २. विगुणपरिणामा विधिगतीः — विरहपरि-
 नाना विधिगतिम् ।

१०४

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः
स्वर्गप्राप्तकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ।
मुक्तरैकं भवबन्धदुःखरचनाविध्वंसकालानलं
स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषा घणिवृत्तयः ॥
वृत्त — शार्दूल*

१०५

चाण्डालः किमर्थं द्विजातिरथवा
शूद्रोऽथ किं तापसः
किं वा तत्प्रविशेकपेशलमतिर
योगीश्वरः कोऽपि किम् ।
इत्युत्पन्नविकल्पजल्पमुखरैः संभाष्यमाना जनैः
न क्रुद्धाः पथि नैव तुष्टमनसो
यान्ति स्वयं योगिनः ॥
वृत्त — शार्दूल*

१०६

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं
तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदपि ।
इदानीमस्माकं पटुतरयिवेकांजनशुभां
समीभृता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ध्रुव मनुते ॥
वृत्त — शिखरिणी.

पाठान्तर — २. जगदपि-जगदिति

१०७

भोगा भंगुरवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायं भवः
तत्कस्येह कृते परिभ्रमत रे लोकाः ! कृतं चेष्टितैः ।
आशापाशशतोपशान्तिविशदं चेतः समाधीयतां
कामोच्छितिवशे स्वधामनि यदि श्रद्धेयमस्मद्वचः ॥
वृत्त — शार्दूल *

१०८

मातर्मेदिनि, तात माहृत, सखे तेजः, सुबन्धो जल,
आतर्ह्योम, निबद्ध एव भवतामेव प्रणामाञ्जलिः ।
युष्मत्संगम्यशोपजातसुकृतांग्रेकस्फुरन्निर्मल-
ज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परे ब्रह्मणि ॥
वृत्त — शार्दूल *

पाठान्तर — २. एव भवतामेव प्रणामाञ्जलिः —
एव भवतामन्त्यः प्रणामाञ्जलिः ।

मकीर्णश्लोकाः

१०९

शीय्या शीलशिन्ना, गृहं गिरिगुहा,
यन्मं तरूणां त्यज्यः
मारुताः सुहृदो, ननु क्षितिरुदांगृप्तिः फलेः कोमलः
येषां नैर्गम्यपुषानमुचितं, रत्यं च विषादना,
मन्ये ते परमेश्वराः शिरमि वीर्यदो न मेघाञ्जलिः ॥
वृत्त — शार्दूल *

न संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं
 विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ।
 महद्भिः पुण्योपैधिरपरिगृहीताश्च विपया
 महास्तो जायन्ते व्यसनमिष दानुं शिपयिणाम् ॥

वृत्त — शिगरिणी.

आदित्यस्य गतागतरहरदः संक्षीयते जीयितं
 व्यापार बहुकार्यभारगुरुभिः कालो न विशायते ।
 रुद्धा जग्मजराधिपत्तिमरणं प्रासन्न नोत्पद्यते
 पीन्या मोहमर्या प्रमादमदिरामुग्मस्तभूतं जगत् ॥

वृत्त — शार्दूल

क्षणं कालो भूया, क्षणमपि युवा कामरमिकः,
 क्षणं विमर्द्दीनः, क्षणमपि च भंगूर्णविभवः ।
 जराजीर्णैरङ्गैर्नष्ट इव कशीमण्डिततनुः,
 नरः संसारगते विशति यमधामीजयमिकाप ॥

वृत्त — शिगरिणी.

११३

प्रियसख ! विपद्दण्डघातप्रपातपरम्परा-
परिचयचले चिन्ताचक्रे निधाय विधिः खलः ।
मृदमिव बलात्पिण्डीकृत्य प्रगल्भकुलालघत्
ध्रमयति मनो नो ज्ञानीमो किमत्र विधास्यति ॥

श्रुत — हरिणी.

११४

माने म्लायति, मण्डिते च वसुनि,
व्यर्धे प्रयातेऽर्धनि,
क्षीणे धंधुजने, गते परिजने, नष्टे शनैर्यौघने ।
युक्तं केवलमेतदेव सुधियां यज्जहनुकन्यापयः-
पृतमाथगिरीन्द्रकन्दरतटीकुञ्जे निवासः वयचित् ॥

श्रुत — दार्दूल *

पाठान्तर — ४. तटीकुञ्जे — दरीकुञ्जे

११५

अभिमतप्रदामानमंशिप्रभेदपटीयसी
गुरुतरगुणग्रामांभोजस्फुटोज्ज्वलधन्विका ।
विपुलयिलसलद्वायस्त्रीविदारकुठारिकां
जटारपिठरी दुण्डुरेय करोति विदंषनम् ॥

श्रुत — हरिणी

११६

ज्ञानं सतां मानमदादिनाशनम्
 कैषांचिद्वेतन्मदमानकारणम् ।
 स्थानं विधिकं यमिनां विमुक्तये
 कामानुराणामतिक्रमकारणम् ॥

११ — पञ्चाथ.

११७

मिष्टां बली विरदशूकरमांमभोजी
 मयत्सरेण रतिमेति किलैकथारम् ।
 पारायतः सरशिल्लकणमाप्रभोजी
 कामी भयस्यनुदिनं यद् वोऽय हेतुः ॥

११ — वर्गननिलका.

११८

वृक्षः फाणः सद्भजः भवणरहितः पुष्टाधिकारः
 मणी पयस्विनः कृमिपुष्टशतरागृततनुः ।
 भुधाशामो जीर्णः पिष्टककणार्द्रार्पितगण्डः
 शुभोमग्येति भ्वा दनमपि न हस्येय मद्भजः ॥

११ — निमर्दिनी.

कान्ताकटाक्षविशिखा न लुनन्ति यस्य

चित्तं न निर्दहति कोपकृशानुतापः ।

कर्पन्ति भूरिविषयाश्च न लोभपाशैः

लोकत्रयं जयति कृत्स्नमिदं स धीरः ॥

वृत्त — वसंततिलक

पाठान्तर — १. लुनन्ति यस्य — खनन्ति यस्य.

सुकविता यद्यस्ति, राज्येन किम् ?

*

श्रीढा चेत् किमु भूषणः ?

*

पिशुनता यद्यस्ति, किं पातकैः ?

*

किं सर्वैर्यदि दुर्जनाः ?

*

क्षान्तिश्चेत् कथचेन किम् ?

*

शुचि मनो यद्यस्ति, तीर्थेन किम् ?

*

अपयशो यद्यस्ति, किं मृत्युना ?

*

ज्ञातिश्चेत् अनलेन किम् ?

*

सत्यं चेत्, तपसा च किम् ?

*

कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ?

*

प्रस्तं न किं चेन्न या ?

*

मंदीते मयने तु कृपयन्ननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ?

*

निपुणता का ? धर्मतत्त्वे गतिः ।

*

का हानिः ? सम्यग्च्युतिः ।

*

गार्थं किं ? आत्मापन्नम् ।

*

कः शूरः ? विजितेन्द्रियः ।

*

नेषस्य दिप्रश्चनम् ।

*

नदि मयम् ।

*

माग्याग्मानम् ।

*

दुःखिते गुरु दण्डम् ।

*

प्रस्तनम् भवान् गुणान् ।

*

विद्विषोऽप्यनुनय ।

पापे रतिं मा कृथाः ।

मोहं मार्जय ।

शान्तं भावमुपैहि ।

चेतः । प्रसीदाधुना ।

विद्या परं दद्यतम् ।

विद्या बन्धुजनो विदेशगमने ।

विभूषणं मोनमपेक्षितानाम्

कथयो ह्यर्थं विनापीश्वराः ।

मूर्खस्य नास्त्योपधम् ।

विद्याविहीनः पशुः ।

‘मियं नृत्वा मौनं’ पुरुषमभिजातं कथयति ।

नाम्युषमसुप्तो यंधुः ।

शीघ्रं पां भृषणम् ।

वेध्वर्गस्य विभृषणं सुजनता ।

शौर्यस्य वाक्मंथमः (विभृषणम्) ।

न निगितायां द्विरमन्ति धीराः ।

न्याय्याप्यथः प्रविष्यन्ति पटं न भीराः ।

भं भं गदयमि तस्य तस्य पुस्तो मा धृदि दीनं यद्यः ।

विषेकमदानां भयनि विनिपातः ज्ञानमृगः ।

भोक्तुं न भोक्तुं शमाः ।

शोभन्त्यात्पनिर्विनश्यन्ति ।

वचो हि सत्यं परमं विश्रूयणम् ।

*

न खलु वयस्तेजसो हेतुः ।

*

धलवान् कालः कृतान्तोऽक्षमी ।

*

कालाय तस्मै नमः ।

*

नहि शशक-विषाणं कोऽपि कस्मै दद्याति ।

*

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः ।

*

तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं यन्तु ।

*

हृदि स्वच्छा वृत्तिः ।

*

विपद्यैः स्थेयम् ।

*

अविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ।

*

सन्तः साध्वर्यचर्याः ।

*

मंसारे रे मनुष्याः ! वदत यदि सुमं
स्यल्पमप्यस्ति किञ्चित् ।

भोगे रोगमयम् ।

गुणे मलमयम् ।

वित्ते नृपालाद्वयम् ।

शास्त्रे पादमयम् ।

आघाते मरणम जगम् ।

अस्मन्मूर्तेः विभूतयोऽप्युपहृताः ।

कथमहो मोहात् मञ्जामहे !

नैवागमेषाभयम् ।

मृज्जा न जीर्णा, वयमेव जीर्णाः ।

न नु भवन् नृनिधौ यस्य कृष्णा विदाता ।

चयमप्येकान्ततो निस्पृहाः ।

*

तरुणमस्वलपमुर्वी ।

*

सन्तो वनान्तं गताः ।

*

मही रम्या शय्या ।

*

विपुलमुपधानं भुजलता ।

*

योगी सुखं तिष्ठति ।

*

आयुः कल्लोललोलम् ।

*

धर्म एको हि निश्चलः ।

*

बहुतृणं विश्वं मुहुः पश्यताम् ।

*

संत्यज निजां कल्लोलल्लोलां गतिम् ।

*

लीये परे ब्रह्मणि ।

*

जीर्णमंगे सुभाषितम् ।

*

मौक्ति का ज्जलिः

4

वाग्भूषणं भूषणम्

‘સૂક્તિસુધા’ કરતાં જરા મોટો અને અર્ધગંભીર એવા વચનોની અહીં ઁંજલી ઘરી છે. એનો હાર ઘનાવી કંઠમાં ધારણ કરવાથી અનેક આપતિને ઘસતે સદુપાય સૂઝે છે.

मनस्वी धार्याधी न गणयति दुःखं न च सुखम् ।

*

संतः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ।

*

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ।

*

मन्ये ते परमेश्वराः शिरसि यैर्यद्वो न सेवांजलिः ।

*

न ज्ञाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ।

*

प्रतीकारो व्याधेः सुरमिति विपर्यस्यति जनः ।

*

पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तमृतं जगत् ।

*

नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्यते कः ?

*

न हि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिमृष्टफलगुताम् ।

*

विवेकमशानां भयति विनिपातः शतमुखः ।

*

नोदकोऽप्ययल्लोकते यदि दिशः,
सूर्यस्य किं दूषणम् ?

*

कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षकाः, न मणयो
यैरर्घतः पातिताः ।

*

पयं नैव यदा करीरयिटपे, दोषो वसन्तस्य विमः ?

*

लक्ष्मीर्यत्र, पतन्ति तत्र विधृतद्वारा इव ध्यापदः ।

*

फालः काश्या भुवनफलके क्रीडति प्राणिसारेः ।

*

तर्त्तिक नाम निरंकुशेन विधिना यन्निर्मितं सुस्थितम् ।

*

को देहीति वदेत्स्यदग्धजठरस्याथं मनस्वी जनः ?

*

सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि धांछति जनः सत्यानुरूपं फलम् ।

*

किं जीर्णं सृणमस्ति मानमद्वतामप्रेसरः केसरी ?

*

होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टो वदति पाथकः ।

*

तत्को नाम गुणो भवेत्स गुणिनां यो दुर्जनेर्नाकितः ?

*

अथस्था वस्तूनि प्रथयति च संकोचयति च ।

*

याप्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते ।

*

तृणमिव लघुलक्ष्मीर्नैव तान् (पंडितान्) हंरुणद्धि ।
न भवति विसर्तंतुर्योरणं धारणानाम् ॥

*

अदृष्ट । महतां निःसीमानश्चरित्रिभूतयः ।

*

कल्पांतेश्वपि न प्रयाति निधनं विद्यालयमन्तर्धनम् ।

*

अधोमुग्रस्यापि तनूनपातः
नाथः शिवा याति कदाचिदेव ।

*

स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमान्
पक्षः सताम्रग्रीवाः ।

*

प्राप्येमां कर्मभूमिं न चरति मनुजो
यस्तपो मन्दभाग्यः ।

*

दधस्मात्तु पराह्मुखोऽसि, ययमप्येकान्ततो
निस्पृहाः ।

*

मर्त्तं नाग्यच्छ्रेयो जगति विदुषोऽन्यत्र तपसः ।

*

सर्वं यस्तु भयान्वितं भुवि नृणां धैराग्यमेवाभयम् ।

*

घनं वा गेहं वा सदृशमुपशान्तैकमनसाम् ।

*

चेतःसद्गतिं योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ।

*

साहित्यसंगीतकलाविहीनः

साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ।

*

सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ।

*

ज्ञानं सतां मानमदादिनाशनं

केषांचिदेतन्मदमानकारणम् ।

*

फलाशेषध्वजः, शरदि सरितः श्यानपुलिनाः ।

तन्निम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु जनाः ॥

*

कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो

गृह्णाति तुल्यं जलम् ।

*

तद्धीरो भव, वित्तयत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः ॥

*

सर्वांशापरिपूरके जलधरे वर्षत्यपि प्रत्यहं ।
सूक्ष्मा यत्र पतन्ति चातकमुखे द्वित्राः पयोविन्दवः ॥

*

भोगः कोऽपि स एक यत्र परमो
नित्योदितो जृम्भते ।

*

यत्स्यादाद्विरस्ता भवन्ति विषयाः
त्रैलोक्य-राज्यादयः ॥

*

को वा धीचिपु बुद्धुदेपु च तद्विल्लेखासु च
स्त्रीषु च ।
ज्वालाग्रेषु च पत्रगेषु च सरिद्रेगेषु च प्रत्ययः ॥

*

पुरा विद्वत्तासीदुपशमयतां क्लेशहतये ।
गता कालेनासौ विषयसुखसिद्ध्ये विषयिणाम् ॥

*

नृभिः प्रागघ्राणप्रवणमतिभिः कैश्चिदधुना ।
नमद्भिः कः पुंस्तामयमतुलदर्पज्वरभरः ?

*

स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला ।
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥

ટિપ્પણ

નક્ષત્રમાળા

૧

ધિયા — વિદ્-જ્ઞાનવું.

તપસ્ — તપશ્વર્યા. એડું કઠગ કામ કે જે કરવાથી શક્તિઓ વધે. શારીરિક, વાચિક, માનસિક, તથા આત્મિક શક્તિઓ જે કર્મ વઢે વધે છે તેને તપસ્ કહે છે.

[તપથી શક્તિઓ વધે છે, જ્યારે મોગથી તે ઘટે છે. ક્રોધ કે દ્વેષથી પણ તપ ઈજા થાય છે.]

અન્વય — મર્ત્યલોકે ચરન્તિ ।

૨

સાહિત્ય — (૧) વિચારોના વાહન તરીકે ભાષાની કેળવણીનું શાસ્ત્ર. અને વ્યુત્પત્તિ પણ રહે છે. (૨) ભાષાના અભિજાત મંથરાશિને પણ સાહિત્ય કહે છે. ‘વાઙ્મય,’ અને ‘સાસ્વત’ એ બે શબ્દો આ જ અર્થના છે.

કલા — મૂંગો માખસ પણ જેમાં કાંઈ શકે તે કલા — એવી એક મજાની વ્યાહ્યા શુક્તીતિમાં આપેલી છે.

વિવાળ — રીંગલું.

ભારધેયમ્ — ભાગ્ય, સદ્ભાગ્ય.

સત્સાધોઃ ધર્મેણ હીનાઃ પશુભિસ્સમાનાઃ ।

યં (ઉગમં) કૃત્વા (નરઃ) ન અવસૌદતિ ।

ઉદ્યોગ કરવાથી માણસ પડતો નથી, તેનો નાશ થતો નથી

જાનુ મહારનો હોય તો તેનાથી નાશી જવાય, પણ રોગની પેઠે શરીરમાં જ વેઠો હોય તો તેનો સમુદ્ગમો નાશ ન કરીએ તો તે આરમ્મો રાજ્યનાજ જહર કરવાનો.

મરગામો : ઉદ્યોગિનં પુર્યસિદ્ધિમુપૈતિ સ્ત્રીયીઃ ।

૪

મૂઝ શ્લોકમાં 'કો ન વતિ વશં લોકં' એવો વાઙ્મતો. પણ કવિ તો નીચ લોકો વિશે જ કહેવા માગે છે. શીલવાન પુરુષો લોકને વશ થતા નથી. તે મુદ્દંગ (માત્રીના અંગગાઝ) હોય તે જ 'લોટ' મલ્યાથી મીઠુંમીઠું કોલે છે

વિષ્ટ — માતનો કે લોટનો મોઝો, તાવાનું, લાંચ.

૫

જગી પ્રેમ હોય છે ત્યાં સ્વ-પર ઘણો મેદ દેતો નથી, તો 'મારું તારું' કોઈ કરતું નથી. રાજ્ય કે માતર વચમાં આજ્ઞો કે તરત જ સુદાર્દ વાજ થાય છે.

ઠાધુના — ઠાધુના દનના.

यः (वित्तं) न ददाति न वा भुंक्ते तस्य (दित्तस्य)
मृतीया गतिः (नाशः) भवति ।

लोभधी अने कंजूसईधी धननो संग्रह करवायी
कशो लाभ नथी. सोमनाथना मंदिरनी संपत्ति जेम
ईटाई तेम तेनो नाश ज थवानो. सरखावो :

कृपणेन समो दाता भुवि कोऽपि न विद्यते ।

अस्पृशन्नेव वित्तानि यः परेभ्यः प्रयच्छति ॥

— व्यास

७

परिचर — सेवा करवी.

स्वैरकथाः — सहेजमा बोलेला वचनो. '

पाठान्तर — २. ते न उपदेशम्—नो सदुपदेशम् ।

८

अंबरखण्ड — (१) बल्लनो ककडो, धोतियुं;

(२) आकाशनो भाग.

संघीतः — संघे—ठांकुं, लपेटुं, खीटाळुं.

चन्द्रमाः — चन्द्रमस् नुं प्रदमा एकदचन.

दौर्गत्यं — कफोपी दशा, दुर्गति.

पौर्णिमानी रात्रे जे आकाशमा चंद्र पयों हेमा ज
मीजे दिवसे सूरजने करतो जोई. कविने धर्युं के ये
वच्चे एक ज धोतियुं छे. एके उतार्युं ते मीजो पहेरे छे !

મૃત્તિ — (૧) ગુજરાનું સાધન, આગીધિકા;
(૨) સ્વમાલ.

મુદ્ધક — શિકારી.

ધોયર — માઝી.

પિશુન — નીચ, સત.

વિદિત — કૃત, યોગ્ય, નિર્દોષ

સંતોષવિદિતમૃત્તિઃ — સંતોષેન વિદિતા કૃતા કૃતિઃ
તેન તઃ । ચરચાસામતેનુટઃ ।

સસારોઃ : અકારણાદિષ્ઠુનૈવૈરદારણાઃ (સત્ત્વઃ) ।

— પાન

અપીગનો વંધાણી જિવારો અપીગ હું સાચ ।
મરિગ જ તેને સાઈં જાય છે.

વાઝ અગ્નત છે. આપને વાઝ હું ચિતારી લાકરાના
હા । આપને જ વાપ્વા ચર્ચે હીં.

ધવમેય જોર્ણાઃ — આપને જ વધી ગયા, મોગ
મોગાગદી સુખા ટંદી વરતી નદી, આપને જ ટંદા
ચર્ચે હીં.

११

परिवर्तिन् — फरनार, चकडोढनी पेठे भमनार.
जातस्व हि ध्रुवो मृत्युं ध्रुवं जन्मं मृतस्य च ।

— गीता

ते ज जन्मेलो कहेवाय के जेना जन्म्याधी एटले
के पुरषार्थ वडे वंशनी उन्नते याय छे

वंश — कुळ, खानदान, कोम, जाति.

१२

घरं — मनाक प्रियम् । वधारे साहं, बहेतर.

दुर्गम् — दुःखेन गम्यते यत्र । कठण जग्या, पहाड,
किलो बगेरे.

भ्रान्त — भटकबुं, रखडपट्टी.

घनचर — जंगली पशुओ, जानबरो.

घनेचर — जंगलमां बसनारा भील बगेरे माणसो.

‘मूर्ख’मे ठेकणे ‘नीच’ अथवा ‘दुष्ट’ पण वाचरी
शक्याय

१३

स्तयक — गुच्छो, गोडो.

मनस्विन् — तेजदार माणस; पराकमी, पुरषार्थी,
सामिमान धरावनार.

सरसावो : नैसर्गिणी गुरभिणः कुमुमस्य सिद्धा

मूर्ध्नि विवर्तिनं चणैरयताइनानि । — भगवद्गीता.

पाशान्तरमां भनास्विनमने ठेकणे मनस्विनाम् जोईए.

૧૪

લાંગૂલ — પૂંછડું

વિપટ્તુરુચ્ચ — સ્વપ્નાવનારની (આપઝ)

ગજપુંગવ — ઘેઘ હાથી. પુંગવ એટલે વઢવ, પણ અહીં

‘ઘેઘ’ એટલો જ અર્થ થાય છે.

તુ — ઉપારે, સીંચી વાગૂં.

ચાટુ — સુશામતના રાગો.

૧૫

પ્રારમ્ભમ્ — શરૂ કરેલું.

પ્રારમ્ભ સ્વોત્તમ* પાઠ્યો સૂચી છે. ઉત્તમ લોકો નીચ લોકો જન્મ ઠરે છે તેમ ન ઠરતાં શરૂઆત કરે છે અને પ્રારંભ કરીને (પ્રારમ્ભ) મધ્યમ લોકોની પેઠે તેનો પરિણામ પણ કરતા નથી. સરપાનો :

સનારમ્ભો દિ કાર્યણાં પ્રથમં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ।

પ્રારમ્ભસ્થાપ્તગમનં દ્વિતીયં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥

અને ‘કર્મ યયાયો ભ્રકમેણઃ’ ।

૧૬

મહાદ્દાઃ — મહાન્ અદ્દ (મૂલ્ય) કેણાં તે । મોંઘા, કીમતી.

મીમવિષ — મયંદર વિષ.

મીર્તિ ન મેજિરે — વીઠ રાણી નહિ, સેવા નહિ.

સમુદ્રમંથન વચ્ચે જે ચૌદ રત્નો નીકળ્યાં, તેમાં હાલાહલ વિષ પણ નીકળ્યું. છતાં અમૃત મળે નહીં ત્યાં સુધી દેવદાનગોળ મંથન બંધ રાખ્યું નહિ.

કોઈ પણ મહાન પ્રયત્નને અંગે સરુઆતથી જ અલ્પ લાભ અને મહાસંકટો આવે છે. અલ્પ ફળોનો સ્વીકાર કરવાથી તેટલી તપસ્યા થઈ જાય છે, અને મહાફલ દૂર દૂર જાય છે.

૧૭

આજ્ઞા — હકૂમત, સત્તા.

બ્રાહ્મણાનામ્ — બ્રાહ્મણાદીનાં સર્વવર્ણનામ્ । ધર્મપરાણા વિદુષાં વા । અને ટેકાને ‘સમ્મનાનાં’ કે ‘દુર્બલાનાં’ एवं મૂકશું ?

સત્તા, કીર્તિ ઘોરે છ લાભ (ગુણ) જો ન થાય તો રાજાનો આશ્રય કરવામાં શો સાર ?

ન પ્રવૃત્તાઃ — પ્રાપ્ત થતા નથી, સધાતા નથી.

૧૮

મોટા મોટા નામોના માથા પર એક મણિ હોય છે અને રાત્રે તેનો પ્રકાશ ચારે તરફ પડે છે, એવી એક માન્યતા લોકોમાં ચાલતી આવેલી છે. મણિમાં અનેક ચારા ગુણો હોય છે, પણ સર્વે તો ભયંકર જ હોય છે. દુષ્ટ માણસ વિદ્વાન કે દુઘરી હોય તો તે વધારે ભયંકર જીવે છે.

ઉત્પલ — કમલ. ઉત્પલકોમલં — કમલ જેવું કોમલ.

મહા (મોટા) શીલ (પર્વત)ની શિલાના સંઘાત (સમૂહ) જેવું ઘર્કશ (કઠોર, મજબૂત, અઢગ).

વિપદિ ધૈર્યમ્ । અથ અભ્યુદયે સમા ।

વૈભવ હોય ત્યારે મોટા સંઘો ધીજાનાં દુઃખ જોઈ કોમલ થાય છે. તેમણું હૃદય સડ પીમઝી જાય છે. પણ જ્યારે તેમના ઉપર વિપત્તિ આવી પડે ત્યારે તેઓ પોતાના પ્રત્યે કઠોર થાય છે; કટ વેટતાં ઢગતા નથી, શીલ છોડતા નથી.

નીતિ — સદાચાર, વ્યવહારકૌશલતા, કુટિલતા, દાવપેચ એમ વિવિધ અર્થમાં આ શબ્દ વપરાય છે.

નીતિનિપુણાઃ — ચતુર મુત્સદીઓ.

લક્ષ્મીઃ — સંપત્તિ, વૈભવ.

ધીર — વિચારવાન, ઢાઘો. ધી (શુદ્ધિ) ચલાવનાર તે ધીર.

‘ચારુ લોકો કહે તેમ ચાલ્યું,’ ‘મુશ્કસાન ન થાય એટલું યાસ જોડું,’ ‘પોતાને ધચાવીને વને તો ધીજાનું મરું કરડું,’ એમ માનનારા આજે ધના ધયા છે. તેથી જ આજનો જમાનો હલકો થયો છે. ‘જે નેક દેસાય

તેને જ વઠ્ઠી રહેતું, તેની જ હિમાયત કરવી, અને તેમ કરતાં જે આવી પડે તે સુશી સાથે વધાવી લેતું, એ લક્ષણ વીરયુગનું છે.

૨૧

નમ્રા: — (૧) નીચે નમેલા; (૨) વિવેકી, વિનયશીલ.

ઉદ્રમ — ઊગતું તે.

ઘના: — વાદળાં.

નધામ્બુ — નરું પાણી.

ભૂમિચિલંચિન: — જમીન તરફ નીચે ફરેલા.

અનુદ્ધતા — ઉદ્ધત નહિ એવા. નમ્ર.

જાહો પોતાનાં ફઢો ધીજાને આપે છે; મેષ પોતાનું પાણી ધીજા માટે વર્ષે છે; સત્પુરુષો પણ મોતાની સપત્તિ પરોપકારમાં સર્વે છે; અને તેમ કરતાં તે વ્રણે ગર્વ કરતા નથી, નમ્ર રહે છે.

૨૨

શ્રુત — વિદ્યા, શાસ્ત્ર, મળતર. વેદને શ્રુતિ કહે છે.

શ્રોત્રિય — વિદ્વાન.

ગુરુસુખથી સાંભળીને વિદ્યા પ્રહણ કરવામાં આદતી તે જમાનામાં આ શબ્દ તૈયાર થયો છે. /

પાણિ — હાથ.

દરેક વાચ્યમાં વિમાતિ (શોમે છે) એ ક્રિયાપદ લેતું જોઈએ.

૨૩

સારો સ્નેહી શું શું કરે છે તે આ હોકમાં
વર્ણવ્યું છે.

‘મિત્રમ્ — સ્નેહી.

શુદ્ધં — શુભ રાસવા ચોમ્ય વાત.

ફાલે — સંકટ સમયે, અર્જીને દસતે.

ન જદાતિ — છોડતો નથી.

૨૪

ઉપચીયતે — વર્ધતે.

વિમૃશન્તઃ — વિચાર કરવાવાળા.

વિપદા — વિપત્તિથી.

મૂંઝાતા નથી કેમકે વિપત્તિ ટકવાની નથી.

૨૫

કમ્બુકઃ — દહો.

કરાવાતૈઃ — કર એટલે હાથ, એના આઘાતોથી.

પાતિતઃ — પાડેલો.

ઉત્પતતિ યથ — જહર કહ્યે છે.

વૃત્ત — (૧) શીલ, ચારિત્ર્ય; (૨) ગોઢ.

સાધુવૃત્ત — (૧) સચ્ચન; (૨) ગોઢ દહો.

સ્થાયિન્ — કાયમ ટકનાર.

અસ્થાયિન્ — ન ટકનાર.

૨૬

આર્ય (શ્રેષ્ઠ) પુરુષ પડે તો પણ દદાના પડવા પ્રમાણે પડે છે. એટલે કે તરત પાછો ઊઠે છે.

અનાર્ય (પામર) માણસ તો જેમ માટીનું ઢેકું પડે તેમ પડે છે. •

૨૭

કદર્થિત — પગવાયેલો, દુઃસ્થિત.

પ્રમાર્ટ્તમ્ — પ્રમૃજ્ — ભૂંની નારાડ.

તત્ત્વનપાત્ — અગ્નિ, દેવતા.

શિશ્વા — ગાય.

મશાલ નીચે કરીએ તો પણ ગાય તો ઉપર જ જવાની.

ટિપ્પણ

સદ્બોધશતકમ્

મંગલાચરણ

દિક્કાલાપનયચ્છિન્ન — દિશા, કાઝ ઇત્યાદિથી
અમર્યાદિત; સ્વચ્છાઝ કોરેથી પર.

ચિન્માત્રમૂર્તિ — ચિન્માત્ર મૂર્તિ: यस્ય । કેવલ
(શુદ્ધ) જ્ઞાન એ જ જેનું સ્વરૂપ છે તે.

તત્ત્વં જ્ઞાનમનન્તં પ્રથમ । — તૈત્તિરીયોપનિષદ્

સ્વાનુભૂત્યેકમાનાય — સ્વાનુભૂતિ: એવે એક માને
પ્રમાણે જ્ઞાનમાધનેં यस્ય સઃ તર્સમ્ । સ્વાનુભૂતિ આત્મસાદા-
ત્કાર એ જ જેને જાણવાનું એક માધન છે તેને.

૧

પ્રચ્છન્ન — ગુપ્ત, ગૂઢ.

ગુપ્ત - રક્ષાણું, મુરશિત

સંમૃત્ત મહિમ્વમો વિદ્યાનો પ્રગલ્ભિ અનેક રીતે
ધરેલી છે:

વિજ્ઞાપનં સર્વધનપ્રધાનમ્ ।

તા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ।

વિદ્યાવિહીનઃ પશુઃ — સરસાગે:

માહિત્યર્થગીનચ્ચરિહીનઃ સાઝાન્ પશુઃ પુચ્છવિદ્યાનહીનઃ ।

આ શ્લોકમાં પશુ કાષ્ઠો દોગાદી અર્થેકાર માત્રાત્મક
ધાર્ય છે.

मूर्धजाः — मूर्ध्नि जाताः मूर्धजाः । माथाना वाळ.
(मूर्धन्-माथुं; जन्-जन्मबुं, पेदा थबुं.)

संस्कृता (वाणी) — शास्त्रसंस्कारयुक्ता ग्राम्यत्वादि
दोषरहिता च । गीतामां तेनुं वर्णन आम कर्तुं छे :

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

वाग्भूषणं भूषणं — सरस्वावो

कामान्दुग्धे विप्रकर्षस्यलक्ष्मीं कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।
तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां धेनु धीराः सूनुतां वाचमाहुः ॥
— भवभूति

तेम ज

संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तया स पूतश्च विभूषितश्च ।

कुमारसंभव १-२८

३

पतापुशाः — दानशीलाः, चातकाधाराः (श्लोक १५
शुभो)

सरस्वावोः

याया मोघा वरमधिगुणे नाथमे लब्धकामा ।

मेघदूत

तेम ज

साधुरेवार्थिभिर्याच्यः क्षीणसत्त्वोऽपि सर्वदा ।

शुष्काऽपि हि नदी मार्गे सन्यते सलिलार्थिभिः ॥

૪

સ્મયદૂષિતા: — ગર્વથી દૂષિત.

અધોધોપદતા: — અજ્ઞાનમસ્તા:

જીર્ણમદ્ગે સુમાપિતમ્ — વિદ્યા અને વચનચાતુરી
કોની આગળ વ્યક્ત કરવી ? તે અંદર ને અંદર મુકાઈ ગઈ છે.

અદેરાઈ, અહંકાર અને અજ્ઞાન કે જહતા એ ત્રણે
કાવ્ય, સાહિત્ય તેમ જ કલ્પાની સાચી કદર કરવામાં
અન્તરાયો છે.

૫

અતિશય ચંચલ — અતિશયતા બતાવવા
માટે 'ચલ'ને અહીં વેવડપું છે. અને તેથી પહેલા ચલના અન્ય
અ નો આ ધયો છે. ચલ+અચલ એમ પણ રૂપ બની
શકે છે અને ત્યાં અચળનો અતિચલ એવો અર્થ થાય છે.
નાસ્તિ ચલં યસ્માન્ તન્ । સરસાવો :

લક્ષ્મીસ્ત્રોયનરક્તમક્ત્તચપલા વિદુષાલં જીવિતમ્ ।

૬

દુષ્કૃલં — નાતુક રેતાનું કનકું; રેશમી કનકું.

નિર્વિશેષ: અભિવ્યરહિત: મેદરહિત: વિશેષ: ।

મહારથ નગરનો પેર, અન્તર

નરનાથો : સર્ગા: સંપત્તયસ્તરથ સંતુટં યસ્થ માનગમ્ ।

ઉપાનસૂત્રપાદમ્ય નન્નુ ચર્માનૈવ મ્ ॥

— દિતોવદેશ

તથા મેતોય એવ પુરુષસ્ય પરં નિપાત્નમ્ ।

अज्ञः — जानाति इति ज्ञः, न ज्ञः अज्ञः ।

दुर्विदग्ध — कुसंस्कारी, अर्धदग्ध, दुर्विनीत.
विदग्ध-सारी रीते बाळेलुं, परिपक्व, शुद्ध, संस्कार पामेलो,
भणेलो.

सरस्वातो :

A little knowledge is a dangerous thing;
Drink deep or taste not the Castalian spring.
— Pope

८

द्विपः — द्वाभ्यां (शुंड्या मुखेन च) पिबति इति
द्विपः । हाथी.

सरस्वातो : अल्पविद्यो महागर्वी ।

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पंडितमन्यमानाः ।
— कठोपनिषद्

९

जुह्वान — आहुति आपतो — आपनार — मागस.

पायकः — अग्नि. पुनाति इति पावकः ।

दोषोने षाळीने पवित्र करनार.

सरस्वातो : हसन्नपि नृपो हन्ति ।

तेम ज रात्रसेवा मनुष्याणां अधिधारावहेलनम् ।

पथाननपरिष्वक्तो व्यालीवदनसुंवनम् ॥

— कुवलयानन्द

લોભઃ — પ્રાપ્તેઽપ્યર્થે અધિકપ્રાપ્તોચ્ચા ।

લોભ યર્થા પાપોનુ મૂઢ ગણાય છે. લોભઃ પાપસ્ય કારણમ્ ।

લોભઃ સ્વપોઽપિ તાન્ હન્તિ શિષ્રં રૂપમિવેષિતમ્ ।

તાન્ — અગ્નિલાન્ ગુણાન્ । શિષ્ર — કોટ.

પિશુનતા — પાટકચી દોષ શાકવાની કે ચાલી મ્વાવાની ટેવ.

તીર્થમ્ — તીર્થતે યત્ર તત્તર્થમ્ । ષાટ્, પાર્
ઉત્તરવાનો માર્ગ, આરો, પવિત્ર સ્થાન.

નિજ્ઞાઃ — પોતીજાઓ, ગર્ભાવહાન્નાઓ

અપચ્છો — તરણાઓ :

ગંભાવિતસ્ય ચારીતિઃ મરણાદતિગિચ્યન્તે । — ગીતા

ઝદિ — મારી નાશ. હન-મારવ.

પદ્યી — માર્ગ

કુમ્ભજાત્રમેદધિધી વેદગ્ધ્યમ્ — દુષ ને પાણી
મુદા પાકવાની હંમની કચ્છા મંદુજી રાહિત્યમાં શુદ્ધ માર્ગે તે
મર્યાનો : નીસ્ટીરિવિવેકે હંમાગ્ધ્યં રામેવ કુરને ધેન્ ।

શિથેઽર્થમપ્રપુનાન્યઃ કુચ્યન્તે પારદિપ્યન્તિ ચ ॥

— મામિનીતિલાય

૧૩

વિદ્યમાનમ્ — હસ્તી ધરાવતી વસ્તુ

શશકવિષાણ અથવા શશશૂઙ્ગ, ચન્ધ્યાસુત,
સ્વપુરુષ ૬. શન્દો ગસંભવિત વસ્તુ માટે વપરાય છે.

ચોલવા ઉપરથી માણસની ક્ષાયકાત જનાઈ આવે છે.
ન નીચજાતસ્ય લલાટશૂઙ્ગમ્, કુલપ્રસૂતસ્ય ન પાણિપદમ્ ।
યથા યથા મુચ્યતિ વાક્યવાણં તથા તથા જાતિકુલપ્રમાણમ્ ॥

૧૪

દુધુક્ષસિ — તું દોહવાને ઇચ્છે છે. 'દુહ-દોહડં'તું
આ ઇષ્ટાદર્શક રૂપ છે.

અનિશમ્ — હંમેશ

મતિ સંક્ષેપને કારણે આ શ્લોકમાં બે ઉપમાઓનું
મિશ્રણ (સકર) થયું છે. સરલાઓ :

દુદોહ ગાં સ ચજ્ઞાય સસ્વાય મધવા દિવમ્ ।

— સુરંશ

૧૫

ગોચર — જ્ઞાત, પ્રત્યક્ષ. ગો (ઇન્દ્રિય)+ચર ।

અમ્મોદયર — મેઘધ્રંષ્ટ (અમ્મન્ + દ + ચર)

કાર્પણ્યોક્તિ — ધીન વચન

પાતક પત્ની વિશે સંસ્કૃત કવિઓનો સંકેત છે
કે, તે આકાશમાંથી પડતું પાણી જ પીએ છે અને માદીનો
વગવગ તે પડવાની સાદ જુએ છે. તે ઉપરથી ઉચ્ચ પ્રતીક્ષા

માટે, ચાતકની જેમ રાહ જોવી પૂરી કહેવત થઈ પડી છે.
 સરસ્વતોઃ ધરણીપતિતં તોયં ચાતકાનાં રુઝાશ્ચરમ્ ।

યાચના કરવાનો પ્રસંગ આવતાં સ્વમાન ધરાવનાર માણસને
 કેટલી મનોરેદના થાય છે તે નીચેના શ્લોકથી સ્પષ્ટ થશે.

દેહીતિ વક્તુશ્ચમસ્ય ચદ્ દુઃખમુપગચ્યતે ।

દાતા ચેત્તદ્વિજાનીયાન્ દદાત્સ્વપિશિતાન્યપિ ॥

— પ્રસંગાવલિ

૨૬

અયસ્ — લોહું, તાંબું

સ્થાત્યામ્ — સ્થાપિત નક્ષત્રમાં સૂર્ય હોય સ્થારે
 સમુદ્રમાંની છીપો ઝપડે છે અને તેમાં વરસાદનાં ટીપાં પડતાં
 તેનાં મોતી થાય છે, એવી નાન્યતા છે.

પાદ્યવિશેષે ન્યાસત્તે ગુણાન્તરં વ્રજતિ શિષ્યમાધાતુઃ ।

જલમિવ સમુદ્રશુષ્કતો મુક્તાફલનાં પથોદસ્ય ॥

વરાહમિહિર ૨૨-૧૧

મોઘત તેવી અસર.

૨૭

તે — તેઓ, આળીતા, લોકપ્રસિદ્ધ.

કૃશાનુ — અગ્નિ

કુદરતી ઘટના ઉપરથી નૈતિક તત્ત્વ ઘટાવડું બચવા
 તેની ઉપર માવાસોપણ કરવું, એ આંગલ કવિઓની એક
 શાસ્ત્રિયત મનાય છે. પણ તે મર્તૃહરિ જેવા પ્રાચીન
 કવિમાં પણ વધુ સુંદર રૂપમાં મળી આવે છે.

મિત્રાપદં — આપત્તિ જ મિત્રતાની સાચી કસોટી છે.
નિકળ્યાવા તુ તેયાં (મિત્રાણાં) વિપત્ । — હિતોપદેશ

૧૮

एक दरिद्री माणसे स्मशानमां पडेला शबने पोताना
दारिद्र्यभार साथे थोडा वखत माटे साटु करवा बीनव्युं. पण
शबे विचार क्यों के आ तो खोटनो बेपार छे तेधी एणे
तेमै जबाब न आपवानुं ज उचित माम्युं.

सरखावो : दारिद्र्याम्भरणाद् वा मरणं मे रोचते न दारिद्र्यम् ।

अल्पकलेऽं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥

— मृच्छकटिक मां चारुदत्त

૧૯

મદ્ : — હાથીના ગંડસ્થાનમાંથી મરતો મદ, દાન.

सत्यवत् — तेजस्वी, बलवान

सरखावो : तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते । — कालिदास

૨૦

पाद् — पग, किरण

इनकान्तः — सूर्यकान्तमणि

निकृति — अपमान

यद्...तद् — જો...તો પછી.

ધૂલ્લે વિષે પણ એક કવિએ આમ જ કર્યું છે :

पादाहनं यदुत्थाय मूर्ध्नांमधिरोहति ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिन्स्तद्वरं रजः ॥

૨૧

અવકરનિકર — કચગાનો ઢગલો, ડકરહો
 ઘૂકવાકુ — કૂકડો (કૂકેણ ગલેન વક્તિ દતિ ।)
 સરસાવો : વનેડપિ સિંહા મૃગમાંસમક્ષિણો
 સુમુક્ષિતા નૈવ તૃણં ચરન્તિ ।
 એવં કુર્લાના વ્યસનાભિમૂના
 ન નીચકર્માણિ સમાચરન્તિ ॥

૨૨

સરસાવો :

હસોરપ્રાત્ક્રમશઃ પર્વણિ પર્વણિ યથા રસવિશેષઃ ।
 તદ્વન્ સગ્ગજનમેત્રી વિપરીતાનાં ન વિપરીતા ॥

— શાર્દૂલધરપદ્ધતિ

વે હુર્જનો જો પાસે આવે તો યજ્ઞત અર્તા તેમનો સંબંધ
 વધારે ને વધારે વગડતો જાય છે, જ્યારે સગ્ગજનોનો સંબંધ
 વધારે ને વધારે સ્તિગ્ધ થતો જાય છે.

૨૩

ધૈર્યમ્ દૃઢચિત્તત્વમ્ ।
 મનસો નિર્વિકારત્વ ધૈર્યમ્ સત્સ્વપિ હેતુષુ ।
 યુધિ યિક્રમઃ — યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ । — ગીતા ।
 અભિરતિઃ — પ્રીતિ, સંપ્રહેચ્છા

૨૪

અકારણચિગ્રહઃ — કારણ વિના ભડવાડ.

સરસાવો : અકારણાવિષ્કૃતવૈરદાદ્યાદસમ્બનાત્કસ્ય મય ન
 વિચલે । — શાળ

યોષિત્ — સ્ત્રી

અસહિષ્ણુતા — (તેમનો ઉત્કર્ષ) સહન ન થવો તે,
અદેસાઈ

૨૬

પ્રણયિતા — ભક્તિ, નિષ્ઠા (પ્રણય-પ્રેમ, ભક્તિ)

પ્રકૃતિમહતામ્ — પ્રકૃત્યા મહતામ્ । સ્વભાવે
મોડાઓના

કરે શ્લાઘ્યઃ ત્યાગઃ —

દાનેન પાણિઃ (વિભાતિ) ન તુ કંકણેન ।

મુખે સત્યા ઘાણી — કિં વાચાં મણ્ડનમ્ ?
સત્યમ્ । — શંકર

શ્રુતમધિગતં ચ ધ્યવળયોઃ —

ધોષે શ્રુતેન એવ (વિભાતિ) ન કુંડલેન ।

૨૬

પદ્મ — સૂર્યથી વિકસતું કમલ

કૈરવ — ચન્દ્રથી વિકસતું કમલ, કુમુદ

વિકસીકરોતિ — વિકસિત કરે છે, સોલવે છે.

વિકચ — વિગતઃ કચઃ યસ્માન્ । પ્રકુઙ્ગ, સ્કુઙ્ગ. (કચ-પટ્ટી)

નામ્યર્થિતોઽપિ નો મૈયન્વ દિનકર, ચન્દ્ર તથા
જલભર વ્રણે સાથે લેવાનો છે

કૃતાભિયોગઃ — કૃતઃ અભિયોગઃ ઉત્સાહર્ષકઃ
યત્નઃ ચૈસ્તે । કૃનોયોગઃ ।

સ્વભાવ एवોપનચેતસાં સતાં પરોપકારમ્યસન દિ પ્રીયિતમ્ ।

શાસ્ત્રોદ્નઃ — શાલિ નામના ચોખાનો-કમોદનો-ભાત
મનસ્વી — પ્રશસ્ત મનઃ અસ્ય અસ્તીતિ । ઉદાર —
ઉચ્ચત — મનવાલ્લે

કાર્યાર્થી — કાર્ય અર્થયતે इति । કામ કરવા માગનાર
(વિદ્યાર્થી, ધનાર્થી इ. ની જેમ)
સરસ્વાતોઃ મુચ્ચદુઃખે સમે કૃત્વા લાભાલાભો જયાજયૌ ।
તેમ જ ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે ભવન્તિ મહતા નોપકરણે ।

અભિમુખનિદત — સામી છાતીએ ધવાયેલો
સાધુષાદઃ — ‘ સાધુ સાધુ ’ इति વાદઃ ઉક્તિઃ ।
‘ શાવાશ, ’ ‘ શાવાશ ’ના પોકારો, જયજયચ્ચર
તિષ્ઠન્તુ તાવત્ — સરસ્વાતોઃ
इतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
— ગીતા

અગ્રધાર્યા — વિચારવી ઘટે છે.
આદિપત્તેઃ — મરણ પર્યંત
વિપાકઃ — (પચ-સંઘર્ષ) રાધર્થે તે; પચતા, પક, પરિણામ
અતિરમસશૃત — અતિ ઉતાવળથી કરેલું, વગર
વચાયે કરેલું

સરસ્વાતો : સહસા વિદધીત ન ક્રિયાં, અવિવેકઃ પરમાપદાં પદમ્ ।
— ભારવિ

૩૦

દિશતિ — ઉપદેશે છે, ચતાવે છે, આપે છે

અપાકરોતિ — (અપ+આ+કરોતિ) દૂર કરે છે.
સંસ્કૃતમાં ઉપસર્ગોની મદદથી અનેક અર્થભેદ સહેલાઈથી
ઉપજાવી અને ષતાવી શકાય છે.

સત્સંગતિઃ* — સરસ્વાતો :

સંગઃ સતાં કિમુ ન મગ્ગલમાત્તનોતિ । — જમધ્રાથ પશ્ચિત

સતાં હિ સંગઃ સર્વત્ પ્રસૂતે । — સમાનરજ

સતાં સદ્ધિઃ સંગઃ કથમપિ હિ પુણ્યેન ભવન્તિ ।

— ભવભૂતિ

૩૧

પેશ્વર્યમ્ — ईश्वरस्य भावः । સ્વામિત્વ, વૈભવ

ઉપશમઃ — શાન્તિ, इन्द्रियनिग्रह, इन्द्रियजय

વિત્તસ્ય* — सात्त्विक दानतुं आ लक्षण ज છે.

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદાને સાત્ત્વિકં વિદુઃ । — ગીતા

પ્રમથિતુઃ — निग्रहानुग्रहमर्थस्य । પ્રથુના પ્રશાનાતું

સરગારો :

જ્ઞાને મૌને, સમા શક્તી, ત્યાગે શ્લાષાવિષયેયઃ ।

ગુણા ગુણાનુચિન્થ્યાન્ તસ્ય (દિલીપસ્ય) સપ્રેમતા ૬૪ ॥

— રુપાંગ

શીલ્ઙ્* — सरगारो: कोडनकारः ? शीलम् । — ઘંકર

જલાયતે — જલમિવ આચરતિ । જલવચ્છેદિતલો
ભવતિ । સ્ના અને ચીજા નામધાતુઓ છે, અને તે અય્ પ્રત્યય
સ્નાદવાથી બને છે.

કુલ્યા — ક્ષાયોચ્ચિયું.

માલ્યગુણ — હારનો દોરો

સમુન્મીલતિ — વિકસે છે, પ્રકાશે છે

સરજ્ઞાનો : અહોં વા હારે વા.....શ્લોક ૮૧

પરિતર્જયન્તી — ધમકાવતી, ધીક વતાવતી.

તર્જ (ધીક વતાવતી) ઉપરથી બનેલો તર્જની શબ્દ
અંગૂઠા પાસેની આંગળી માટે વપરાય છે, કારણ ધમકાવતાં
તેનો ઉપયોગ થાય છે.

મિત્રઘટાત્ ઇવ અમ્મઃ — ફૂટેલા ઘડામાંથી
જેમ પાણી

ચિત્રમ્ — ચિત્રિત, આશ્ચર્યકારક

અદિતમ્ — સ્વવિનાશહેતુભૂતં કર્મ । પરાપકારમ્

માનસ — હે મન. કવિ મનને ઉદ્દેશીને પ્રથમ કરે છે.

આત્મનીનં — આત્મને હિતમ્ । આત્માને માટે હિતકર.

આત્મલીનં — આત્મનિ અન્તઃકરણે સ્થિતં ગૂઢં
સ્થિતં, ન ॥ દૂરસ્થમ્ ।

આન્ત્યાપિ — મૂલ્યથી પણ, ક્યારેક પણ

निर्धृतिः — शान्ति, मोक्षमुख, परमानन्द
सरखावो : तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः

तेषां मुखं शाश्वतं नेतरेषाम् । — कठोपनिषद्

३५

अकिंचन — नास्ति किंचन यस्य सः । जेनी पासे
कण्ठं नथी एवो, गरीब, पूरेपूरो अपरिमिही

दान्त — इन्द्रियनिग्रहवान् ।

निग्रहो चाग्नवृत्तीनां दम इत्यभिधीयते ।

शान्त — यतचित्त, जेणे पोतानुं चित्त कायूमां
राखुं छे ते.

सुरामय — आनन्ददायी, सुखपूर्ण

सरखावो : संतोषामृततृप्तानां यत्सुरां शान्तचेतसाम् ।

कुतस्तदनलुब्धानां इतथेतथ धावताम् ॥

— हितोपदेश

३६

घादुल — तुलामतलोर

घुट — अथिनीत, निर्लब्ध, पीट.

अप्रमलभ — सीकण, अग्रेसरी, गामदियो.

अभिजात — सीकरी, कुलीन, राजदान

गहनः — दुःमेनापि अवगन्तुं अशक्यः ।

एरगावो : वरं वनं वरं वह्निः वरं भारोपजीवनम् ।

पुंगवो विवेकहीनानां मेवया न धनार्जगम् ॥

— रामानुज

भारोपजीवनम् — हमारी के देनद करिने जीवतुं ते

અસુખંગ — મરણ. અસવઃ-ગ્રાણાઃ । આ શબ્દ વહુ-
વચનમાં જ વપરાય છે.

પદમનુવિધેયં ચ મહતામ્ — અનુયાદિ સાધુ-
પદવીમ્ । ગુણો શ્લોક ૧૧

અસિધારાઘત — ટાંડાની ધાર ઉપર ચાલ્યા કે
સૂતા જેવું મપદં મત, અતિ નિકટ કર્મ.

સરસ્વાત્થો : દુરત્ય ધારા નિશિતા દુરત્યયા ।

દુર્ગે વ્યસ્તરક્તવથો વદન્તિ ॥ —કઢોપનિષદ

મધ્યેષ્ટમ્ — શુદ્ધસ્ય મધ્યે इति मध्येष्टम्-
અવ્યયીભાવ સમાસ. જેમકે મધ્યેમહાભાગમ્ મધ્યેમહમ્ ૬.

કમટપતિ — કૃમાંવતારી વિષ્ણુ

સઃ એટલે શોષઃ

પ્રોદાધીનં કુરુતે — સોચ્યમાં છે છે.

પ્રદાનં પ્રદાનમ્ — દાન આપે તે તેની કોઈ પણ
જાતની જાહેરાત કર્યા વિના.

સંઘમયિધિ—પ્રત્યુપાનભિવાદનાદિના આદરવિધિના
શોભુપયમ્ । સ્ત્રીને ઉત્તાવરણી સામા જઈ ત્રાગ્ન
કરવું તે. સંઘમ — અદર, ઉત્તાર.

નિરભિમયસ્તર — નિન્દારહિત

અનુસ્ત્રેયઃ — નિરભિમાનના

મારણો : શ્લોક ૩૭

क्षुत्क्षामः — क्षुधा क्षामः । भूखणी क्षीण घबरेलो.

चिपन्नदीधितिः — विपन्ना नष्टा दीधितिः दीप्तिः

यस्य सः । नष्टतेज, तेजोहीन.

इभ — हाथी

केसररी — केसरः (थाळ) अस्य अस्ति इति ।

सरस्वावो : यदि नाम दैवगत्या...(श्लोक २१मो)

४१

घाढघ — वडवानल, समुद्रमां रहीने तेने क्षोपतो
काव्यनिष्क अग्नि

संभृत — एकट्टी करेली

जीमूतः — जीवनस्य मृतः पटवन्धः—मेघ

मरसायोः यस्मिन् जीवति जीवन्ति बहवः सोऽत्र जीवति ।

वायसाः किं न कुर्यन्ति चङ्कटा स्तोदरपूरणम् ॥

—पंचतंत्र

तथा प्रजानामेव भूयर्थं स (दिलीपः) साभ्यो बलिमग्रहीत् ।

महत्सगुणमुत्पद्युं आदत्ते हि रतं रविः ॥ — राघुवंश

४२

मनमि यच्चसि' — मनोवाक्कर्मैः पुण्यकर्माचरणे
रताः । मन, वाणी अने कर्मयी पुण्यकर्म आचरतारा.

धेजि — हार, परंपरा.

पर्यतीकृत्य — पर्यंत जेव्हा करीने. आने ' प्य ' ह्या
पदे ऐ. भगवतद्राव्ये प्यः । पुर्यतः धानीकरोति इ.

વિતત — વિસ્તૃત, ધમર્શ્વક કરેલું

પૃથુ — મોટું, પહોલું

મુસ્ર — સૂચ બોલનાર

દુર્મુસ્ર — જેનું મોટું પગ ન જોવાય એવો, દુટ

સાધર્મ્યચર્યા: — આધર્મ્યકારક આચરણવાદી

ક્ષાન્ત્યયા ... દૂપ્યન્ત: — આક્ષેપ કે નિંદાના
કડોર શબ્દોથી જેમનાં મુસ્ર વાચાત્ત બન્યાં છે એવા દુટ
લોકોની વિશુદ્ધતાને પોતાના લમણાચીલ આચરણથી જ
ઉઘાડી પાડી તેમને જાણે ટપકો આપતા, ઉતારી પાડતા,
તેમનું હીનત્વ સ્પષ્ટ કરતા.

તરંગાગ્રો:

અગ્રોધેન જિને કોધે અસાધું સાધુના જિને ।

જિને કદરિયં દાનેન સધેનાલીકવાદિનમ્ ॥ — ધમ્મપદ
તપા દ્વાર્યો યસ્ય પાર્યં એવ સ પુમાન્ એકઃ સતામમ્મણીઃ ।
શ્લોક ૪૧

લઙ્ઘા — દુષ્કર્મનિશાનહેતુભૂતઃ ગુણવિશેષઃ । મીઠા
હિતિ યાગ્ન ।

અનુવર્તમાનામ્ — સદાય પાડત પાડત આત્મી;
રણ કરતી

સુગમ્ — ગુણેથી

सरखावो:

परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।

न त्वहं सत्यमुत्सृजुं व्यवसेयं कथंचन ॥

महाभारते भीष्माचार्यः ।

४५

कूर्मः — कौ जले ऊर्मिः वेगः अस्व इति । जेनी
पाणीमा गति छे ते — काचयो

निर्घाहः — चीवटपूर्वक नभावहुं, पार पाइहुं ते
प्रतिपन्नयस्तुपु — हायमां लीधेली वस्तु, अंगीकृत
कार्य,

गोत्रघतम् — कुलघत, कुलघर्म

सरखावो:

अद्यापि नोज्झति हरः किल कालकूटं

कूर्मो विभर्ति धरणीं खलु पृष्ठभागे ।

भम्भोनिधिर्वहति दुःसहवाडवामि

आङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति ॥

रघुकुलरीति सदा चलि आई । प्राण जाहु यह वचनु न जाई ।

— तुलसीदास

४६

तदीयत्रिषाम् — तेना (केशवना) द्युप्रभोजुं-राशयोजुं

कुलं — रद्देठाण, समूह

शिखरिन् — शिखरवाड्यो — पर्वत

સંવર્તકાઃ—પ્રલયકાલવર્ષિણઃ મેઘવિશેષાઃ પ્રલયામયઃ
વા ।

ઝંજિતમ્ — અતિ વચ્ચાન, પ્રમાદશાઙ્ગી
ભરસદ્ — માર સહન કરે તેહું

૪૭

ઉદન્યચ્છન્ના — સમુદ્રથી ઢંકાયેલી—મર્યાદિત થયેલી.
ઉદન્યન્ — ઉદકાનિ સન્તિ અગ્ર ઇતિ । સાગર.
ફલયતિ — માપે છે. ફલ્ ક્રિયાપદના સંસ્કૃતમાં
મનેક અર્થ પાડ્ય છે અને તેથી મા ધાતુ કામધેનુ કહેવાય છે.
ફલતિઃ કામધેનુઃ ઇતિ વૈષ્ણવકરણોક્તિઃ ।

સ્ફુરદ્યધિમુદ્રામુકુલિતાઃ — રસત્પરિષ્કેદ એવ
મુદ્રા ('છીલ')તયા મુકુલિતાઃ વિદિતાઃ પરિષ્કિટા ઇત્યર્થઃ ।
સ્પટ દેસાતી મર્યાદાની છાપ (મુદ્રા—' છીલ ')થી ઢંકાયેલી,
પરિષ્કિટા

ભાષાઃ (સ્વાવરજંગમાઃ) — (સ્વાવર જંગમ) થી
સ્તુભો

પ્રજ્ઞોન્મેષઃ — બુદ્ધિનાં ઉન્મેષ—વિસ્ફાલ (સીલડું જે)
પ્રસાગો :

ઇતિ પરિમિતિમન્ડો ભાન્તિ તરોડિ ભાગાઃ
ઇ તુ નિરવધિરેકઃ સગ્રમના નિરેકઃ ॥

૪૮

પરાર્થષટકાઃ — પાશ્વર્થુ દિન સાધના

સ્થાલી — સ્થલતિ તિષ્ઠતિ અન્નમત્ર ઇતિ । થાલી,
તપેલી

ચૈદ્વર્ય — પોશરાજ.

તિલ્લખલી — તલનો શોભ

લાંગલ — ફલ.

અર્કમૂલ — આકાશનું મૂલ્યું

ધૃતિ — વાદ

કોદ્રઘ — કોદરો, એક હલકું રૂપ ધાન્ય

કર્મભૂમિ — સત્કર્મ કરવા યોગ્ય ભૂમિ, મર્ત્યલોક.

‘ભોગભૂમિ’ અથવા ‘ફલભૂમિ’ સ્વર્ગ માટે સ્પષ્ટ છે.

કર્મભૂમિરિયં પ્રદાન્ ! ફલભૂમિરણી મતા । — મહાભારત

૫૦

હેમગિરિ — સોનાનો પર્વત, મેઠ પર્વત. આ પર્વત
પૃથ્વીના મધ્યમાં આવેલો છે અને તેની આસપાસ આશુ વિશ્વ
ફરે છે. એવી પૌરાણિક માન્યતા છે.

રજતાદ્રિ — ચાંદીનો પર્વત, કૈલાસ પર્વત. ચરપથી
ઢંકાયેલો હોવાથી સૂર્યપ્રકાશમાં ચાંદીના પત્તરાથી મહેલો
હોય એવો દેરાય છે.

તરયસ્તરયઃ તે યથ — તે વૃક્ષો (વદલાયા વિના)
જેવા હાય તેવા વૃક્ષો જ રહે છે.

મન્યામદે — મોટો ગમીએ છીએ; માન આપીએ છીએ.

મલય: — હિન્દુસ્તાનની દક્ષિણમાં આવેલો પર્વત. તેના ઉપર ચન્દનનાં શાક વધુ થાય છે. તે ઉપરથી 'મલયજ'નો અર્થ ચન્દન થાય છે.

સરસાવો :

મલયાચલગન્ધેન તિન્ધને ચન્દનાયતે ।

તપા સન્નસગેન દુર્જનઃ સમ્બનાયતે ॥

૫૧

મધયન્ — રન્દ્ર. મગ્નતે પૂજ્યતે ઇતિ મધયન્ — મધવા ।

કુલિશ — વમ્ન.

દદનોદ્વારગુરુભિઃ — અમિની ગંગાઓથી દુઃસહ.

ઉદ્ગાર — બહાર આવે છે, ગંગા

ગુરુ — મારે, દુઃસહ.

તુપારાત્રેઃ મૃનુઃ — હિમાલય પર્વતનો પુત્ર, મૈનાક પર્વત.

અસૌ મંપાતઃ — તે (પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ એવું) પતન પહેલાં પાંતોને પાંચો હતી. તે વધેય ઊંડતા અને પ્રાણીઓને મારે ગ્રાસ આપતા. એમની સામે દારૂ માગતા મુનિઓનું સિટ મંડલ (deputation) રન્દ્ર વાને મળ્યું. પ્રાણીમાત્રને આ ઊંડતા વહાણોના ગ્રાસમાંથી મુક્ત કરવા રન્દ્રે પોતાના વાજાથી પર્વતોની પાંચો કપી નાણી તે વસતે હિમાલયનો પુત્ર મૈનાક પોતાનો જીવ બચાવવા વાયુની મદદથી સમુદ્રમાં ફરી પરી મંત્રાઈ ગયો. એ પૌરાણિક કથાનો અર્થ ઉપરોક્ત છે.

ભિન્ન — નષ્ટ થયું, નાશ પામ્યું

મુદ્દઃ (મુદ્દાનું વહુવચન) આનંદ, સંતોષ, મનઃસ્વાસ્થ્ય

ઈત્થમ્ — આમ, આવી સ્થિતિમાં

તાદૃક્ — તેવો, અમર્યાદ

સ્થાત્મન્યેષ...મહિમા* — જેના સોનાનું મહત્ત્વ પોતાની અંદર જ સમાપ્ત થયું છે તેવો, જેના સોનાનો ટીકા કોઈને લાભ નથી એવો.

અભિન્નો મુદ્દઃ — માટીથી જુદો નથી એવો, માટી સમાન

કૃમિકુલચિત્ — જીવહાઓની આબાદીથી ભરાઈ ગયેલું — સ્થાવરતું

જુગુપ્સા — ઘૃણા, ગુપ્ (રક્ષણ કરવું)નું દૃષ્ટાદર્શક રૂપ છે, પણ તે આ જ સાસ અર્થમાં વપરાય છે

ન શકતે — શરમાતો નથી

ફલ્ગુતા — તુચ્છતા, અસારતા
સરસાવો : ત્યક્તલબ્ધો રાજ્યભાગ્ ઇવ ।
અથવા તો ત્યક્તલબ્ધઃ સુખી ભવેત્ ।

ઠ્યાલ — દુષ્ટ ગજ, મયંકર મુર્જમ, સરસાવો :
ન ભવતિ વિષતન્તુર્વારણં વારણાનામ્ । શ્લોક ૬૦ મો

સમુજ્જૃમ્ભતે — પ્રયત્ન કરે છે.

વશ્નમણિ — હીરો

સંનદ્યતે — તૈયાર થાય છે.

સુધાસ્યન્દિ — અમૃત ઘવનાર, અતિમધુર.

મૂક્ત(મુ+ઉક) — મુખાપિત

શરણાગ્રી :

ન દુર્જનઃ સત્ત્વનસામુપૈતિ વહુપ્રકારૈરપિ સેવ્યમાનઃ ।

મૂયોઽપિ સિવતઃ પદયા પૃથ્વેન ન નિમ્નવૃક્ષો મધુરત્વમેતિ ॥

૬૬૫

પ્રસાદ — ચલાત્કારથી, તૂટ વઢ યાપરીને

મફર — મં વિષે કિરતિ રૂતિ । મગર

પ્રચલદૂર્મિ* — પ્રચલન્તયઃ યે કર્મયઃ તેષાં માર્યામિઃ

શાકુન્તલઃ સમ્ ।

પ્રતિનિષિટ — સામો થઈને ઘેટેલો, દુરામદાવાન્ત,

ત્રિશી.

શરણાગ્રી : શાન્તલગ્નુર્વિદગ્ધ.

મને

આભ્યરૂપિતે કૃતં ધ્યાનતીરમુદ્ગતિને

ત્યગેઽન્ત્રમયરોષિને ગુચિરમૂષરે રૂપિતમ્ ।

શ્વપુલ્કનમગ્નમિતે ધરિતર્જનજાતઃ કૃતો

પૂર્વોઽધમુગદર્પણો યદ્વુધો યનઃ મેદિતઃ ॥ શુદ્ધચાન્તર

સિકતા: — રૈતી. વાલુકા: ની જેમ હંમેશ બહુવચનમાં વપરાય છે.

પીડયન્ — ધાળીમાં પીલનાર-પીલીને. પીડ્-દબાવું

શશચિપાણ — સસલાતું શીંગડું (અસંભવિત વસ્તુ)

બોલવાની સાથે જ જે વસ્તુઓનો વિરોધ કે અસંભાવ્યતા સ્પષ્ટ થાય તેને 'વદતો વ્યાયાત' કહે છે. એવી સાવ અસંભવિત વસ્તુઓના દાસ્રલા નીચેના શ્લોકમાં એકબ્ર માળેલા છે:

एष बन्ध्यासुतो याति सपुष्पकृतशेखरः ।

मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशङ्खधनुर्धरः ॥

૫૭

સાનિ — તાન્યેવ.

સકલાનિ — અવિકલાનિ

અપ્રતિહતા — અકુંઠિત

ઉષ્મન્ — ગરમી, હૂંફ

દાટેલા સજાના ઉપર રહેતુ ડંદર જેવું પ્રાણી વળ ધનની ગરમી (હૂંફ)થી કૂદકો મારી સીટીએ ભેરદેલી ભિડાની ઝોલીમાંથી સાર્ફ શકે છે, એવી પંચતંત્રના કવિએ વાર્તા કહી છે તે અહીં યાદ આવે છે.

उष्मापि विसृजो वृद्धिं तेजो नयति देहिनाम् ।

— દ્વિતીયં તંત્રમ્

उपस्कृत — अलंकृत, शणगारेल, संस्कार आपेल

प्रदेय — आपवा योग्य

आगम — विद्या, वेद

धिपय — देश

कुत्स्य — निश, हलको (कुरसा — निश पापी)

यैः अर्वतः पात्तिताः — जेमणे ओछा किमत आंकी

अर्व — किमत, मूल्य

परतापी :

कनकभूषणसंग्रहणोचितो यदि मणिछपुणि प्रणिधीयते ।

न त विरोति न चापि हि शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता ॥

— तभातरंगे

(त्रपु — सीगु, कलईनी धातु)

द्रीमति — लम्बागद्या(मी)

मुनिः — मूंगो, मौनमेवी

विमतिता — बुद्धिहीनता, मूर्खता

अथलितता — गविठगु

मुग्धरता — बाबायपणु, निम्बिते मुखे वस्य दिपते

॥ मुग्धः । तस्य भावः तता ।

अद्वितः — भट्ट — चिह्न, टापो. ते उपरपी

भट्टिन — भेरपुरा, टापागळे. दूधिन, दसोटादेसो

गणगाथो : मौनान्मूकः ६. श्लोक १९.

આવી પરિસ્થિતિમાં ધીજા એક કવિનો નીચેનો
ઉપદેશ જ પ્રાપ્ત છે.

વિચતે ન સહ્ય કધિદુપાયઃ સર્વલોકપરિતોષકરો યઃ ।

સર્વથા સ્વહિતમાચરણીયં; કિં કરિષ્યતિ જનો વહુજલ્પઃ ? ॥

અથવા : —

સર્વથા વ્યવહર્તૃગ્રં; કુતોદ્ધચનીયતા ? — ભવમૂર્તિ
કો લોકમારાધયિતું સમર્થઃ ।

૬૦

અધિગતપરમાર્થાઃ — જ્ઞાનરૂપ પરમ તત્ત્વ જેમણે
હાંસલ કર્યું છે તેઓ

મા અઘમંસ્થાઃ—અવગણના કરીશ નહિ.

હસ્તન ભૂતકાલ્પનું રૂપ મા સાચે નિવેદાત્મક આશ્ચર્યના
અર્થમાં વપરાય છે.

સંરુણસિદ્ધિ—અટકાવે છે, રોકે છે, રોગી શકે છે
વારણ — વંધન, પ્રતિરોધક. વારણઃ — હાથી

૬૧

ગોચર — ગાવઃ (ઇન્દ્રિયાણિ) ચરન્તિ અસ્મિન્
इति — ઇન્દ્રિયોનો પ્રદેશ-વિષય

કિમપિ — અવર્ણનીય

શમ્ — કલ્યાણ. શમ્+કર — શંકર

પ્રતિપાદમાન — દીયમાન, અર્પણ થતું

अनुपहितविधिः — अनुपहतः विधिः यस्य — जेनुं विधान (करबुं) अकुंठित रहे छे — जे परिणाम आपवर्मां चूकनुं नथी, अमोघ. (२) बीजा कोई पण शास्त्रने आड़े न आयनार.

मनो रागादिरहितं वागदुष्टानृतादिना ।

हिंसादिरहितं कर्म तदेवेश्वरपूजनम् ॥

— एक आधुनिक संन्यासी

६३

किं — ‘किंप्रयोजनम्’ना अर्थमां तेनी जेम ज तृतीया साये ‘किम्’ वपराय छे.

ज्ञाति — न्यात, दायादो. तेमां कुसंप ने कजियो होय एटले धूळधानी थवानी ज.

सुहृद् — मित्र (शोभनं हृदयं यस्य); सारं हृदय (शोभनं निर्मलं हृदयं मनः)

किं सर्वैः —

विपथरतोऽप्यतिविषमः खल इति न मृषा वदन्ति विद्वांसः ।
शदयं नकुलद्वेषी सकुलद्वेषी पुनः पिशुनः ॥

सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् — सारं काव्य रचवानी शक्ति होय तो राज्यनी क्षी जरूर ? लोकोनां हृदयो वश करवानी शक्ति होय तो हुकूमतनी जरूर क्षी ?

अनवद्या — वद्या एटले बोलवा योग्य, स्तुत्य. अवद्या — निरा । न अवद्या अनवद्या — अनिय, स्तुतिने पात्र

૬૪

વિપમસ્થિત — સંકટમાં કે અગવડમાં આવી પડેલો
પ્રમત્ત — માનવગરનો

સરસ્વાતો :

અરક્ષિત તિષ્ઠતિ દૈવરક્ષિતં મુરક્ષિતં દૈવદતં વિનશ્યતિ ।

૬૫

પ્રત્યક્ષમ્ — અક્ષ્ણોઃ પ્રતિ । અધ્યયીભાવ સમાસ
અક્ષમ્ इन्द्रियम् પ્રતિગતમ્ । તત્પુરુષ

પરોક્ષં પ્રત્યક્ષં કુરુતે — અજ્ઞાતને સુજ્ઞાત બનાવે છે.

ભગવતીમ્ સત્ક્રિયામ્ આરાધય — ऐश्वर्यवती
સત્ક્રિયાની આરાધના કર.

व्यसनैः (सरुटैः) विपुलेषु गुणेषु — જે સાધવામાં
અનેક સરુટો કે મુરકેલીઓ વેઠવી પડે છે તેવા ગુણો વિષે.

विपुलेषु गुणेषु व्यसनैः आस्थां मा कृथाः —
અનેક ગુણો પ્રાપ્ત કરવા પાઠક પરીશ નહિ. व्यसन-आसक्ति
' सर्व पदं हस्तिपदे निमग्नम् ' ए न्याये यथा ज गुणो
' भगवती सत्क्रिया ' (सदाचार)मा आवी जाय છે.

૬૬

गृहे — घरમાં, कोठामें, खानामें
प्राणिसाराः — प्राणी रूपी सोमटो
अक्षौ — रात अने दिवसरूपी बे पासा.

પાઠાન્તરોમાં ઘડુકલઃ કાલનું વિશેષણ; ઘડુકલમ્ ક્રિયાવિશેષણ.

‘કાલ’ અને ‘કાલી’નો કેટલાક ટીકાકારો શંકર અને પાર્વતી એવો પણ અર્થ કરે છે. જગતનો સંહાર કરવાનું કામ તો શંકરનું છે જ. શંકર અને પાર્વતીની સોગડાં રમવાની વાત પણ આપણી પૌરાણિક કથાઓમાં પ્રચલિત છે.

૬૭

દુર્ગ — દુર્ગમ સ્થાન. દુઃસ્થેન ગમ્યતે અગ્ર ઇતિ ।

ધિપમ — વિકટ

સેવા કૃતા નિષ્ફલા — (નીચોની) નિષ્ફલ સેવા કરી ‘a thankless task.’

કાકઘત્ — કાગડાની જેમ

કાકોઽપિ જીવતિ વિરાય વલિ ચ મુંક્તે ।

આશાઙ્કયા — ડરથી, ચીતાં ચીતાં, કાગડની જેમ કોઈ હાંસી કાઢશે એ ધીકથી.

જૃમ્ભ — વગાધું સ્વાધું, મોં પહોંછું કરધું, વધધું.

મઘં ગલિતં, પલિતં મુષ્ઠં, દશનવિહીનં જાતં તુષ્ઠમ્ ।

૧૬૦ યાતિ ગૃહીત્વા દઢં, તદપિ ન મુચ્ચત્યાશાપિઢમ્ ॥

— શંકરાચાર્ય

૬૮

રઘસ્યમ્ — સાનગી વાત (ચાલે છે)

વિશ્વેશિતુઃ — (વિશ્વ + ફેશ્) વિશ્વ ઉપર રાજ્ય કરનાર ફેધરના, શંકરના

નિર્દોષારિકનિર્દયોક્તિ — નિર્ગતાઃ દોષારિકાણા
નિર્દયોક્તયઃ યસ્માત્ તત્ નિર્દોષારિકનિર્દયોક્તિ । અતઃ
અપરુષમ્ ।

દ્વારિ નિયુક્તઃ દોષારિકઃ — દ્વારપાઠ
પાઠાન્તરમાં નિર્દોષારિક...અતપરુષમ્ આ માસ્રો
એક સમાસ છે.

૬૯

શલભઃ — પતંગિયું

વીપશ્વત્ને — સીયાની ઝ્યોતિ ઉપર

વદિશયુત — ઓઝડાઆલું

વિજ્ઞાનન્તઃ — વિપયાળો વિનાશહેતુત્વં સમ્યગ્ન-
ગદ્યન્તઃ ।

વિપજ્ઞાલજટિલાન્ — દુઃખો કે સંકટોની જાટથી
કે પરંપરાથી થયેલા.

છદ્વાદિભિઃ પદ્મભિરેવ વ . . .ત્વમાણુઃ સ્વગુણેન વદ્વાઃ ।

કુરંગ-માતંગ-પતંગ-મીન-મૃગાઃ નરઃ પદ્મભિરશ્વિતઃ કિમ્ ॥

— શંકરાચાર્યઃ

‘અશ્વિત — પ્રસ્ત’

કુરંગ, માતંગ વગેરે એક એક વિષયના મોગ બને
છે, જ્યારે વુદ્ધિ હોવા છતાં માણસ તો પાંચેયનો મોગ
બને છે.

અરુજમ્ — રોગ રહિત. ન વિયતે રુક્ દમ્બા યસ્મિન્
અપ્રતિહત — અકુંઠિત

સરસ્વાદોઃ મહતા પુણ્યપણ્યેન કીર્તિયં કાયનોસ્ત્વયા ।
પારં દુઃસ્વોદધેગેન્તું તર યાદન્ન મિથતે ॥
મોહમુદગર

તથા ન કૂપસનનં યુક્તં પ્રવીપ્તે વહ્નિના યદ્દે ।

શયનમયનિષ્ઠમ્ — શય્યા ભૂમિતલમ્
અનુમન્તું નોન્સદે — (હું) સાંભળી શક્તો નથી
નયધનમધુપાન — નવા જ મહેલા દ્વધ્યના મદથી
ઉન્મત્ત — આંધળા — થયેલા
સરસ્વાદોઃ

ફલં સ્વેચ્છાલભ્યં ... સહન્તે સંતાપં તદપિ ધનિનાં દ્વારિ
કૃપણાઃ । — ભર્તૃહરિ

કૈશ્ચિત્ — મદ્માદ જગત સરગ્યું તેવો તેમ જ તેના
મરીચિ, પુલહદ્દ ૬. માનસપુત્રોનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

અપરૈઃ — વિષ્ણુ તથા તેના કૂર્માદિ અવતારો
તેમ જ માન્વાતા વગેરે રાજાઓ અહીં સૂચિત છે.

અન્યૈઃ — પરશુરામ, બલિ વગેરે પૃથ્વી જીતી તેને
દાનમાં આપી તેનો ઉલ્લેખ છે.

અન્યે ધીરાઃ — અનેક પ્રખ્યાત રાજાઓ આ પદમાં
આવી શકે.

મૃત્પિણ્ડો — અહીં સમુદ્રવલ્યાંકિત પૃથ્વીને કવિ
 એક અણુ તરીકે ઓઝણાવે છે.

ભૂશં દરિદ્રાઃ ક્ષુદ્રાઃ (રાજાં ગણાઃ) તત્કિમપિ
 દ્યુઃ અથવા ન વદતે — માટીના ગોઝાતા કકડા
 માટે લડનારા મિસારા અને ક્ષુદ્ર એવા આ રાજાઓ
 માગનારાઓને કંઈક આપે ને ન પણ આપે.

ભાગીકૃત્ય — ભાગ પાડીને, વહેંચી લઈને

પરપિણ્ડ — પરાન્ન

સાધમાન — અપમાન વેઠીને પણ, પારકા પામે
 મીઠા માગીને જીવવામાં રાચનારા.

કિં લોભાય — ‘भवति’ અહીં અધ્યાદૃત છે. ચતુર્થોત્તું
 રૂપ લોભાય પરિણામ થતાવે છે.

શફરી — નાનકડી માછલી

સ્ફુરિતેન — હાલચાલથી, સ્ફુરણથી.

જાતુ — સરેસર, કસી.

સિદ્ધઃ — દિનસ્તિ ઇતિ સિદ્ધઃ । વર્ષવિપર્યયાન્
 સત્યાનુરૂપ — પોતાના થકા કે મહત્તાને અનુરૂપ —
 જોમે તેણું

प्रसादं नेतुम् — प्रसन्न के खुश करवा माटे
 प्रसन्ने त्वय्येव — तुं पोते ज प्रसन्न-संतुष्ट-थाय त्या
 चिंतामणि — इच्छित वस्तु आपनार कात्पनिक मर्ति
 स्वयमुदित...गुणे — स्वयमुदिताः चिन्तामणिगुणा
 यस्मिन् तस्मिन् ।

विमुक्तः संकल्पः — बधी तृष्णानो ज्यारे त्वाम्
 करायो होय — अन्त आव्यो होय — त्यारे कई इच्छित वा
 प्राप्त करवानी बाकी रहे छे ? त्यारे बधी ज इच्छाभो तृप्त
 थयेली गणाय.

विद्वद्गोष्ठी — विद्वानोनो वार्तालाप, काव्यशास्त्र-
 विनोद

गोष्ठी — गावः अनेकाः वाचः सिष्ठन्ति अस्याम् —
 सभा, संभाषण.

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

स्वसनेन ॥ मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥

गलत्कुष्ठवपुषः — गलत्कुष्ठानि वपुषि यागां ताः
 (रामाः)

ममारंभाः — शरू करेली कार्यो

पशु — अनुभवधी जे दहापण क्षीयतो नधी सों
 माणम, पशु जेवो जइ

યદ્યપ્યં મુહુરીક્ષસે — ધીજાના મોઢા તરફ
વારેવારે જોવું એ દૈન્યનું લક્ષણ છે.

ચાદુ — છુશામત

પ્રત્યાશયા — પૈસા વગેરે મઠ્ઠશં એવી આશા કે
લાલચથી.

કવિ અહીં અન્યોક્તિ દ્વારા સાપુચરિત માણસના
ગુણોનું વર્ણન કરે છે.

સરસફલ...શાખાઃ — અન્નવસ્ત્રની પ્રાથમિક
જરૂરિયાતો પૂરી પાડનારી સહસ્રાશાઓ

ધીક્ષ્યન્તે યન્મુખાનિ — સરસાઓ : યદ વપ્ત્રં
મુહુરીક્ષમે શ્લોક ૮૫.

પ્રસભમપગતપ્રશ્રયાણામ્ — સાવ વિનયશૂન્ય યવંત્
દુઃસ્વીપાત્તાલ્પ.....ભૂલતાનિ — 'મુર્યાનિ' નું
વિશેષણ છે દુઃસ્વેન અત્યન્તકષ્ટેન ઉપાત્તં સંપાદિતં
તદલ્પમપિ યદ્વિત્તં ધનં તેન યો સ્મયો ગર્ભઃ સ એવ પરનો
વાતઃ તદ્વશાન્ નર્તિતાઃ ચલિતાઃ ભૂલતાઃ યેષાં તામિ
(મુર્યાનિ) ।

સરસાઓ : ગંગાતરંગદિમરીકર ૬. શ્લોક ૭૬

મળૌ વા લોષ્ટ્રે વા — સરસાવોઃ સમલોષ્ટાદમકાચ્ચનઃ ।

છૈણમ્ — છીઓનો સમૂહ

છૈણના ત્રણ અર્થ થાય છે. ૧. છીઓનો સમૂહ,

૨. છીપણું, ૩. છીઓને વશવર્તી.

સમદૃશઃ — સમા સમાના દક્ યસ્ય સઃ સમદૃગ્ ।

તસ્ય ।

પુણ્યારણ્યે — તપોવને

૯૦

ઉપિસ્થા — રહીને

સ્વયમ્ — પોતાની મેલે

અતુલપરિતાપાય — આ ચતુર્થીનું પદ પરિણામ
બતાવે છે. *પરિતાપં દાતુમ્ ।

વિપયોનો વિયોગ અનિવાર્ય જ છે, તો તેમનો ત્યાગ
કરવાનું શ્રેય આપણે જ કેમ ન લેવું? એમ કરતાં
પામરતામાંથી તેમ જ અનેક વિટંબનામાંથી ચલી જવાય છે,
અને અપાર શાંતિનું મુગ્ધ મહે છે.

શમસુરમનન્તમ્ — અપાર શાન્તિનું મુગ્ધ.

યચ્ચ કામમુર્ચં લોકે યચ્ચ દિધ્વં મહત્પુરમ્ ।

તેમ જ ગીતામાં

તૃષ્ણાશમમુગ્ધસ્યૈતં નાર્હતઃ પોદશીં કલ્યામ્ ॥

વિહાય કામાન્ યઃ સર્ગાન્ પુમાંચરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ ॥ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥

તથાપિ — તોપણ. અહીં 'તસ્માદિ' (તેથી)ના અર્થમાં લેવું ઘટે.

સમસ્ત જગત કર્માર્થીન છે; તેથી ઢાઢ્યા માણસે વિચાર કરીને કામ કરવું ઘટે.

સુખસ્ય દુઃખસ્ય ન કોઽપિ દાતા, પરો દદાતીતિ કુયુદ્ધિરેષા ।
અહં કરોમીતિ વૃથાભિમાનઃ સ્વકર્મસૂત્રપ્રથિતો હિ લોકઃ ॥

— યોગવાસિષ્ઠ

હતચિધિ — હત - ડુટ, મૂઝો. 'દાધ' પણ આ અર્થમાં વપરાય છે.

થિધિઃ — વિધિ (નસીબ), બ્રહ્મદેવ

પ્રતિનિયત — કોઈ પણ કાર્યનું ચોક્કસ એવું કોઈ એક ફલ આપવાની શક્તિ ધરાવનારો (મમે તેવું ફલ આપવાની અશક્તિ આમાં ધ્વનિત છે).

ન હિ કર્માણિ ક્ષીયન્તે । — મહાભારત

ફલં કર્માયત્તમ્ — કાલે તેવું લાભ, એ ન્યાયથી ફલ કર્માર્થીન છે.

ન ચેભ્યઃ પ્રથયતિ — જન્મના આગળ એનું કશું ચાલતું નથી.

કર્મનો અટલ નિયમ અહીં બતાવ્યો છે

યયા ધેનુસહસ્રેષુ વસો વિન્દતિ માતરમ્ ।

તયા પૂર્વજન્તં કર્મ કર્તારમનુગચ્છતિ ॥

કુલાલવત્ નિયમિતઃ—કુંભારની જેમ (વઢાંડરૂપી વાસણની ઁંદર) અનેકવિધ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાના કામમાં નિમાયેલો, રચાયેલો—રચાયો, રોકવામાં આવ્યો.

ગહન—અરણ્ય, ગ્રાસદાયક

રુદ્રઃ — રોદયતિ (અસુરાન્) इति रुद्रः ।

કપાલપાણિપુટકે — કપાલે ચ પાણિપુટકે ચ ।

સ્વયં મહેશઃ, શ્વશુરો નગેશઃ, સુતો ગણેશંચ, સદ્ધા ધનેશઃ ।

તથાપિ ભિક્ષાટનમેવ શમ્ભોઃ ; ઘલીયસી કેવલમીશ્વરેચ્છા ।।

સૂર્યો ભ્રામ્યતિ — સરતિ આકાશે इति सूर्यः ।

સુવતિ કર્મણિ લોકં પ્રેરયતિ इति वा । પહેલી ત્રણ લીટીથી અહીં વાક્યરચના ઝુરી પડે છે. આને ‘ પ્રક્રમભંગ ’ કહે છે

કર્મનો કાચદો કોઈ પણ ડયાપી શકતું નથી. ઘધાને એને તાલે ઘડું જ પડે છે. ઋત (The Immutable Law) અથવા વ્રદ્ધ વિષે ઉપનિષદમાં વર્ણન કર્યું છે:

ભયાદત્યામિસ્તપતિ ભયાત્તપતિ સૂર્યઃ ।

ભયાદિન્દ્રધામિશ્વ મૃત્યુર્ધાવતિ પશ્ચમઃ ॥

દશાવતાર — મત્સ્યકૂર્મો વરાહધનરસિંહાથાચામનઃ ।

રામો રામશ્ચ કૃષ્ણશ્ચ બુદ્ધઃ કલ્કી ચ તે દશ ॥

‘ પૃથ્વી ઉપર તારે દસ વાર જન્મ લેવો પડશે ’ એવો દુર્વાસા ઋષિએ શાપ આપ્યાથી વિષ્ણુને દસ અવતાર લેવા પડ્યા. (કલ્કી અવતાર તો વાકી છે.)

ઠપકો, નિંદા, ગાલ

કથમપિ — મહા મુસીબતે, જેમ તેમ કરીને.

ચિત્તસ્તમ્ભઃ પૃત્તઃ — મનની લાગણીઓ દવાની દીધી

મોઘાશા — જેની ઇચ્છા અથવા મનોરથ નિષ્ફળ ગયા છે તે. આશામાં સપડાઈલો માણસ ગમે તેવી વિટંબણાઓ સહન કરવા તૈયાર થાય છે.

તે ધમ્યાઃ પુણ્યભાજસ્તે તૈસ્તીર્ણઃ કલ્દશાસાગરઃ ।

જગત્સંમોહજનની ચૈરાશાઽઽશીવિષા જિતા ॥

આશીવિષા — નાગળ

વિધુરા — વિગતા ધૂઃકાર્યમારો યસ્યાઃ સા ।

(સાધનામાવને લીધે) જેને કશું કામ નથી એવી; મૂંઝવણ કે દુઃસ્વને લીધે વિપજ્ઞ થયેલી બિચારી.

નિરણ્યવિધુર — અગ્ર ન હોવાથી વિહ્વલ કે વિપજ્ઞ પનેલી

ગેદિની — ગેદ - ધર. એવી જ રીતે ગૃહ ઉપરથી ગૃહિણી રત્ન થાય છે.

યાચ્છામદ્ગ્ — યાચનાભંગ થવાના અર્થથી ગદ્ગદ થાળીએ તૂટતા અને પડતા અર્થે

કોદેહીતિ યદેત — સરસાવો:

દેહીતિ વચનં ધ્રુત્વા દેહસ્થાઃ પશ્ચ દેવતાઃ ।

મુશ્વાન્નિર્ગત્ય ગચ્છન્તિ હી-શ્રી-ધી-ર્ધૃતિ-કીર્તયઃ ॥

તીક્ષ્ણધારેણ સ્વઙ્ગેન વરં જિહ્વા દ્વિધા કૃતા ।

ન તુ માનં પરિત્યજ્ય દેહિ દેહીતિ ભાષણમ્ ॥ — પ્રસન્નરત્નાવલિ

૯૬

ક્ષાન્તં (કિન્તુ) ન ક્ષમયા — ‘અશક્તિમાન્
ભવેત્ સાધુઃ’ પણ એવી નીતિ સ્વીકારી દરગુજર કર્યું.

ત્યક્તં (નામ કિન્તુ) ન સંતોષતઃ — સુખોએ
ત્યાગ કર્યો ત્યારે તેમનો ત્યાગ થયો; પોતે સમાધાનપૂર્વક
સુખોનો ત્યાગ ન કર્યો.

નિયમિતપ્રાણૈઃ — પ્રાણોને રોકીને, જાણે પ્રાણાયામ
કરીને.

ધ્રુતા કે ભાવશુદ્ધિ વિના કરેલાં ક્ષમા, ત્યાગ, તપ
કે ધ્યાનમાર્ગી દૃષ્ટિત ફલની અપેક્ષા રાખવી વૃથા છે.
હેતુ તેહું ફલ.

૯૭

ઉપભોગવન્તિ — ઉપભોગો આપનારા — મેઢ્ઍવવામાં
સાધનમૂત

ન ચ પ્રાપ્તૌ દૃઢપ્રત્યયઃ — ભવિષ્યકાલમાં મેઢ્ઍવા
વિશે ખાતરી પણ નથી એવા

વાચ્છામાત્રપરિગ્રહાણિ — ફક્ત વાસનામાં —
કરપનામાં - જ પકડી રાખેલા, મનમાં જ રમનારા

વિવેક એટલે જ આત્માનાત્મવસ્તુવિચાર; એ હોય
તો તેનું આ પરિણામ અનિવાર્ય જ હોય.

૯૮

શિરઃશેષઃ — શિરઃ એવ શેષઃ યસ્ય સઃ (રાહુઃ) ।

સમુદ્રમંથન વખતે રાહુકેતુએ અમૃત ચાહ્યું. તે ગઢા
નીચે ઊતરી ગયો તે પહેલાં જ દેવોએ તેમનું ઢોફું ડાકી
દીધું. તેથી મહાળ વચ્ચે મૂર્ય તથા ચંદ્રનો તેઓ ગ્રાસ કરે
છે - ચલકે તેમના ગઢી જવાને પરિણામે જ મહાળો થાય
છે. પણ ઘોડા ચલત પછી તેઓ તેમને છોડી દે છે એવી
પૌરાણિક માન્યતા છે. એમ કશુને પણ છોડી દેવામાં કબિ
રાહુની મોટાઈ વતાવે છે.

૯૯

મિથ્યા ઘટ્ટન્ ચિદસે — સાધુ હોવાનું અભિમાન
તું રાહીને કૃપા કટ વેટે છે.

પારકાનું દુઃખ દૂર કરે તે (પરદુઃખમંજન) જ સત્પુરુષ
નામને લાયક ગણાય

પૃથુ — વિશાળ, વિસ્તીર્ણ. આ શબ્દ ઉપરથી જ પૃથ્વી શબ્દ ક્યો છે.

કૂર્મઃ — વિષ્ણુએ કૂર્માવતાર લઈ પૃથ્વીને પોતાની પીઠ ઉપર ઝૂંચકી હતી.

ધ્રુવ — ઉત્તાનપાદ રાજાનો પુત્ર ધ્રુવ તપને પ્રભાવે તારામંડળના મધ્યમાં સ્થાન પામ્યો. આતું જ્યોતિર્મંડલ (સિદ્ધિચક્રમ્) તેની આસપાસ ફરતું આપણે જોઈએ છીએ.

સંજાતઘ્યર્થપક્ષાઃ — (૧) સંજાતાઃ ચ તે વ્યર્થાઃ સંજાત-ઘ્યર્થાઃ । તેષાં પક્ષો યેષાં તે । જેમનો જન્મ નિર્ઘર્ક છે એવાના પક્ષમાં અલેલા; (૨) ઘ્યર્થો પક્ષો સ્વાર્થેપરમાર્થ-લક્ષણૌ દ્વિપરલોકલક્ષણૌ વા યેષાં તે વ્યર્થપક્ષાઃ । સંજાતાઃ તે વ્યર્થપક્ષાઃ । દ્વિલૌકિક તેમ જ પારલૌકિક ચેમાંથી એકેય હિત જેમણે સંપાદન કર્યું નથી એવા; (૩) સંજાતાઃ તે વ્યર્થપક્ષાઃ યેષાં તે । જેમને પાંચો છે પણ તે નકામી જીવી છે, એવાં (ઉદુંબરના ફલમાંનાં મગતરાં.)

ઉદુંબરમશક શબ્દ 'કૂપમણ્ડક'ની જેમ જ સંકુચિતપણું બતાવે છે.

નોપરિણત્ ન ચાધઃ — ॥ ઉપર ન નીચે; કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી નહિ. ધોવીનો કૂતરો ન ઘરનો ન ઘાટનો.

વિરસાયાસ :— રસહીન કે નિષ્ફળ પ્રયત્ન

દુરધ્યવસાય — દુરાપ્તદ, મૂર્ખાઈમરેલો ધંધો

વ્યપેતનિજક્રમાઃ — (૧) પોતે સ્થિર રહીને પૃથ્વીને
આધાર આપવાનું જેમણે ઓદયું છે. (૨) પોતાની મર્યાદા
જેમણે ઓઢ્યંત્રી છે એવા.

કુલશિરારિણઃ — કુલપર્વતો સાત ગંગાય છે :

મદ્દેન્દ્રો, મલયઃ, સપ્તઃ, શુક્તિમાન, ઋદ્રપર્વતઃ ।

વિંધ્યધ, પારિયાત્રધ, સસૈતં કુલપર્વતાઃ ॥

સામાન્યપણે પર્વતો તથા સમુદ્રો પોતાની મર્યાદા
ઓઢ્યંત્રતા નથી, પણ કલ્પના અંત વસતે તેઓ પણ ચલિત
થાય છે. પણ મહાન સ્વચ્છિન્નઓ આવે ચરાત પણ ધીરજ
કે હિંમત હાતી નથી. સારાઓ :

દર્શિતમયંઽપિ પાતરિ પૈર્યષ્વંમો મવંન્ન ધીરાણામ્ ।

તેમ જ : — ઉદયતિ યદિ ભાતુઃ પશ્ચિમે દિગ્વિમાને

વિકસ્યતિ યદિ પર્વ પર્વતાનાં દિશ્યામે ।

પ્રચલતિ યદિ મેદઃ, હીતનાં યાતિ સહિ

ન ચલતિ રાતુ વાક્ય મચ્છનાનાં કદાચિન્ ॥

મનઃ શંકરં પ્રપત્તુમ અન્વિષ્ણતિ, ॥ મુખ્ય
વાક્ય છે. શાંકીનાં કથાં પદો મનનાં વિશેષનો છે.

ચાપલ — ચંચળા, અસ્થિરતા

ધિકલ્પધિમ્તર — ંકાડુંકાઓનો વિસ્તાર

વિતીર્ણે સર્વસ્થે — સર્વસ્થ આપી દર્શને

વિગુણપરિણામાઃ વિધિગતીઃ — વિચિત્ર કે
દુઃખદ પરિણામવાળી વિધિની ઘટનાઓ; દૈવદુર્વિલસિતાનિ.

ત્રિયામા — ત્રણ પ્રહરવાળી-રાત્રિ

પુણ્યારણ્ય — પવિત્ર વન, તપોવન

‘વિરસપરિણામાઃ’ પાઠમાં વિરસ એટલે દુઃખપૂર્ણ.
ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન ત્યાગેનૈકેન અમૃતત્ત્વમાનશુઃ ।

— બૃહદારણ્યકોપનિષદ

કિમ્ — કિં કાર્યમ્, કિં પ્રયોજનમ્, કોડર્થઃ । તેનો
શો ઉપયોગ? આ અર્થમાં આ યથા શબ્દો તૃતીયા સાથે
ચપરાચ છે.

કિં યેવૈઃ* — સરસ્થાવોઃ

નાનુધ્યાયાદ્ યહૂન્ શબ્દાન્ વાચો વિગ્લાપનં હિ તત્ ।

— બૃહદારણ્યકોપનિષદ

સ્વર્ગગ્રામકુટીનિવાસફલદ — વેદ, સ્મૃતિ
વગેરેથી મળતા ફલમાં કશો દમ નથી, એ બતાવવા ગ્રામ
અને કુટી શબ્દોનો ઉપયોગ કરી સ્વર્ગનિવાસની તુચ્છતા
કવિએ ક્તાવી છે.

કર્મક્રિયાવિભ્રમઃ — યજ્ઞયાગ ઇત્યાદિ ક્રિયાઓનો
વિભ્રમ-પતારો.

સમીભૂતા — અસમા સમા સંપન્ના સમીભૂતા ।
સમત્વને પામી. (અમૂત તદ્ભાવે ચ્વિઃ ।)

૧૦૭

‘તૈરેવ ચાયં ભવઃ’ પછી ‘રચિતઃ’ અધ્યાહૂત છે.
કસ્ય કૃતે — કયા ભોગ માટે, શા માટે ?

કૃતમ્ — વસ કરો. અલમ્ પણ એ જ અર્થમાં તૃતીયા
સાથે જ વપરાય છે.

આશાપાશ...વિશદમ્ — અગણિત આશાઓની
શાન્તિ થવાથી સ્વચ્છ-વિશુદ્ધ-બનેલું

કામોચ્છિત્તિવશે — કામસ્ય ઉચ્છિત્ત્યા વશમ્;
તસ્મિન્ । કામનાઓનો-વાસનાઓનો-નાશ થવાથી હવે
પોતાના વશમાં આવેલું — પ્રાપ્ત થયેલું. ઉચ્છિત્તિ —
ઉચ્છેદ, સમૂલ નાશ.

સ્વધામનિ — પોતાને સ્થાને-આત્મામાં
પરાશ્ચિ જ્ઞાનિ વ્યતૃણત્સ્વર્યમ્; તસ્માત્પરાદ્ પશ્યતિ નાન્તરાત્મન્ ।
કશ્ચિદ્દીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈકાત્ આકૃતચક્ષુરમૃતત્સ્વમિચ્છન્ ॥
— કઠોપનિષદ

૧૦૮

સુકૃત — પુણ્યકર્મ

ઉદ્ગ્રેક — ઉત્કર્ષ, ઉત્કટતા, વિકાસ.

અપાસ્તા — દૂર કરાયેલું

મોહમહિમા — એળગાવિતચાત્મકઃ મોહઃ તસ્ય-
મહિમા । એળગા ગ્રણ છે : પુત્રૈયગા, વિસૈયગા, લોકૈયગા.

યુષ્મત્સંગ...મોહમહિમા — યુષ્માકં સંગસ્ય વગેન
ઉપગાતં યત્ સુકૃતં તસ્ય ઉદ્દેકેન ઉત્કર્ષેણ સ્ફુરત્ નિર્મલં
ચ યદ્ જ્ઞાનં તેન અપાસ્તઃ દૂરીકૃતઃ સમસ્તઃ મોહસ્ય મહિમા
યસ્ય તયાભૂતઃ (અહમ્) ।

અર્થઃ — છેવટની (વિદાયની સલામ), કારણ હવે
પરબ્રહ્મા લીન થાય છે.

કુટુંબીજન જેવા પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ
એ પાંચ મહાભૂતોએ દેહ આપ્યો અને ટકાવ્યો. તે દેહથી
પુણ્યકર્મ કર્યું,^૧ જેથી જ્ઞાન મળ્યું અને પરિણામે મુક્તિ મળી.
તે માટે તે ભૂતોનો પવિર ઉપકાર માને છે અને દુનિયાની
વિદાય લે છે.

૧૦૯

મત્સ્યાયો આ જ વર્ણનો શ્લોક ‘મહી રમ્યા શિષ્યા ઈ’

સૃષ્ટિઃ — આર્યવિશ્વા

સ્તૈર્ — આનંદ આપવા માટે, મનંવિનોદ માટે.

વાયુશાપ્ત-સ્તોત્રાર્પણમ્ ।

મેશઙ્ગતિઃ — મેશ્વરઃ મજ્જતિઃ । ચતુર્થો તપુસ્વ ।

યિષ્ઠાદ્રના — અદ્રના-પ્રજાત્માનિ અદ્રાનિ યસ્યા ગા ।

યિશ્વા એ અદ્રના ।

કુશલં ચરિતમ્ — કલ્યાણકારક કર્મ-ધ્યવહાર-
પરિણામ.

વિપાકઃ પુણ્યાનાં — પુણ્ય કર્મોના પરિણામનો
વિચાર કરતાં મને ડર લાગે છે.

ચિરપરિગૃહાતા : — ઘણા ત્રાંબા વચ્ચેથી સંપ્રહ
કરેલા-મેળા થયેલા — સેવાયેલા.

મહાન્તો જાયન્તે — મોટા થાય છે, વધે જ
જાય છે

ન જાતુ કામઃ કામાનામ્ ઉપભોગેન શામ્યતિ ।

હવિયા કૃષ્ણવર્ત્મેવ ભૂય એવાભિવર્ધતે ॥ —મનુ

પરીક્ષ્ય લોકાન્ કર્મચિતાન્ દ્રાક્ષ્યન્તો નિર્દેદમાયાત્-.

‘નાસ્ત્યકૃતઃ કૃતેન ।’ —મુણ્ડકોપરિષદ

તે તે ભુક્તવા સ્વર્ગલોકે વિશ્વાલં ક્ષણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં
વિશન્તિ । —ગીતા

ગતાગતમ્ — ગતૈ ચ આગત ચ ગતાગતમ્-આવજા

દૃષ્ટ્વા — ગીતામાં ‘જન્મમૃત્યુજરાધ્યાધિદુઃખદોષાનુ-
દર્શનમ્’ ને જ્ઞાનનું લક્ષણ ગણાવ્યું છે. જેને જન્મજરાધ્યાધિ
આદિથી ત્રાસ કે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી તે જડ જ
કહેવાય.

ઉન્મત્તભૂતમ્ — ઉન્મત્તઃ^૩દિવ્વ इति ઉન્મત્તભૂતમ્ ।

(સુસુપ્ સમામ ।) સરસ્વાતો : મારભૂત

કામરસિકઃ — કામેણુ રસિકઃ । મોગોમા આનન્દ
લેનાર — રાચનાર, મોગોની લહેજત માણનાર

ચત્રીમણ્ડિતતનુઃ — (ધડપણને લીધે) કરચલીથી
યુક્ત દેહવાળો

યમધાની — યમના નગરી. ધાની - સ્થાન.
સરસાવો : રાત્રધાની, મસીધાની, ઇ

જવનિકા — નાટકનો પડવો. યવન લોકો
પામેથી આપણે લીધો હશે તેથી પડવાનું જવનિકા નામ
પડ્યું લાગે છે.

વાન્ય. નારુણ્ય રૂપ્યાદિ અવસ્થાઓ એ જ જિંદગીના
નાટકના જુદા જુદા અંકો છે. તે પૂરા કર્યા પછી સંસારની રંગ-
ભૂમિ ઉપર માગ ભજવતો નર (માણસ) છેવટે મરણના
પડદાની પાછળ સુદાને માટે જાય છે.

આંગ્લ કવિ ડેક્સપિયર જિંદગીની સાત અવસ્થાઓ
(જિંદગીરૂપ નાટકના સાત અંક) ગણાવે છે:

All the world's a stage,
And all the men and women merely players;
They have their exits and their entrances;
And one man in his time plays many parts,
His acts being seven ages.

— ' As You Like It '

આ શ્લોકમાં મુખ્ય વાક્ય આ છે:

વિધિઃ મનઃ પિંઢીકૃત્ય ભ્રમયતિ ।

જેમ કોઈ કસાયેલો કુંભાર માટીના પિંડાને એટલે કે ગોળાને ચાક ઉપર ફેરવી તેના જુદા જુદા આકાર ઘડે છે, તેવી રીતે વિધિ (દેવ, બ્રહ્મા) માણસના મનને ચિન્તાના ચાક ઉપર ફેરવે છે. પણ તે કયા ઘાટ ઘડવા માગે છે તે આપણા જાણ્યામાં આવતું નથી.

વિપદ્વંડ...ચલે — વિપદઃ એવ દંડાઃ તેષાં વ્રાતસ્ય પ્રપાતપરંપરાયાઃ પરિચ્ચેન ચલતીતિ વિપદ્વંડ...ચલમ્ । તસ્મિન્ । પરિચય — સ્પર્શ, તાડન.

માને મ્લાયતિ इत्यादि પહેલી કે લીટીમાં મધી 'મતિ સપ્તમી'ની રચનાઓ છે.

જહ્નુકન્યા — ગંગા નદી, જાહ્નવી

ભગીરથના પ્રયત્નથી સ્વર્ગમાંથી ઊતર્યા પછી ગંગા જહ્નુ રાજાની ગહમૂર્તિ ઉપરથી વહેવા લાગી; તેથી તેનો યજ્ઞ જલમય થઈ ગયો. પરિણામે જહ્નુ ચિડાઈ ગયો અને ગંગાને પી ગયો. પછી દેવોની, ઋષિઓની તથા સ્વાસ કરીને ભગીરથની પ્રાર્થનાથી તેણે પોતાના કાનવાટે ગંગાને બહાર કાઢી. તેથી ગંગા જહ્નુની કન્યા મનાય છે.

जहोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपंक्तिम् । — मेघदूत

इयं जठरपिठरी विडम्बनं करोति आ मुख्य वाक्य છે. વાકીનાં વધા પદો 'જઠરપિઠરી'નાં વિશેષણો છે. માણસના સ્વમાન, ઔદાર્ય इत्यादि ગુણો તથા વ્રીડાં કે શરમ એ વધાનો એકી સાથે આ જઠરપિઠરી (પેટનો ગ્વાહો) નાશ કરે છે. પેટનો છાહો પૂરવા માટે માણસને અનેક વિડંબણાઓ મહન કરવી પડે છે.

अभिमत...पटीयमी — પ્રિય એવા સ્વમાનની પ્રધિને-ભાવનાને-ભિન્ન કરનાર, છેલ્લી નાચનાર.

गुरुतर...चम्बिका — અનેક ઉદાત્ત ગુણોનો સમૂહ એ જ કોઈ મૂંઝવેકાસી કમલ - તેને મંકોચાવનાર ઉગ્ગવલ વાંદની

धिपुल.. कुठारिका — ઉત્કટ શરમની લાગણી કે વ્રીડા એ જ કોઈ વેલો - તેને કપનાર કુદાસી. સરસાનો : જઠરપિઠરવર્તી વહિનિરર્થીકરોતિ ।

एक ज वस्तु भिन्न भिन्न प्रकृतिवाल्या माणसोनी વાયતમાં માવ વિરોધી પરિણામ ઉપજાવે છે. One man's meat is another man's poison.

द्विरदः — દ્વી રદો દન્તો યમ્ય સઃ । હાથી સ્વર — કટણ

બઢવાન માણસ જ પોતાના વિકારોને કાનૂમાં રાખી શકે છે. અશક્તઃ દુર્જનઃ ।

૧૧૮

શૂતરાના આવેદૂર વર્ણન દ્વારા અહીં કવિએ માણસની પામર વિકારવશતા ઉપર ભારે કટાક્ષ કર્યો છે. છેલ્લી લીટીનો પૂર્વાર્ધ તો કહેવત જેવો થઈ ગયો છે.

પૂયક્લિન્નઃ — પરથી ચરડાયેલો

પિઠરકકપાલાર્પિતગલઃ — જેના ગળામાં હાડલીનો ફાંડલો ભરાઈ ગયા છે એવો

૧૧૯

ન લુનન્તિ — કાપતા નથી, ઘાયલ કરતા નથી.

કૃશાન્નુઃ — (કૃશ્યતિ—નાશ કરીને ઘટાડે છે તે) અન્નિ.

કામ ક્રોધ અને લોભને જીતે તે ગ્રણે લોકને જીતે.

ત્રિવિધં નરકમ્થેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યજેત્ ॥

— ગીતા ૧૬-૨૧

ટિપ્પણ સૂક્તિમુખા

પૃ. ૫૬. સુકચિતા યદ્યન્તિ*—અમ્વાદ લેના માટે સરસ કવિના હોય તો તર્ના આગ્રહ રાજ્યમુગ્ધ પણ તુચ્છ છે. અથવા એવો પણ અર્થ કરાય : ‘સરસ કવિના લઈને, મમાજનું હૃદય જીતીને જો લોકોપ્રાપ્તિ કરી શકાતી હોય તો એને બદલે રાજમતા દ્વારા સમાજને કાબૂમાં રાખી સમાજને મુધારવાનો પ્રયત્ન શા માટે કરવો ?’

ઘીઢા એટલે ‘હીન કર્મ કેમ કરાય ?’ એ જાતની સરસુતિને જન્મ ટેનારી લગ્ના કે કરમ.

જ્ઞાતિધેત્*—મર્તૃદરિના જમાનામાં પણ ન્યાય-જાતના પ્રપંચાર્થી સમાજ દુર્દશાએ પહોંચ્યો હશે. એટલે જ એ કહે છે કે જાતિ (ના પ્રપંચા) હોય તો ધીજા દાવાનબની જરૂર સી ?

સત્યં ચેત્*—પ્રામાણિકપણે સત્યનું પાલન કરવા જતાં માણસ એટલા તો તવાઈ જાય છે કે આત્મશુદ્ધિ માટે ધીજા તપની જરૂર જ નથી.

કલ્પં સ્થિતં — માણસનું જીવન ક’ણ કેટલું ટકે તોય તેથી શું ? માત્ર સારા જીવનથી ધેયની પ્રાપ્તિ થોડી જ થાય છે. ‘વાકાંડરિ જીવન્તિ ત્રિમાસે ચલિ ન મૃદ્યન્તે’ ।

પૃ. ૫૭. યસ્તે ન કિં° — એવી કંઈ વસ્તુ છે કે જેને માથે ઘીજો કોઈ વસ્તુનો મય નથી? દરેક વસ્તુને સ્વાઈ નાગવનાર કંઈક ને કંઈક ઉપદ્રવ હોય જ છે.

સમયચ્યુતિઃ — વચતનો વગાડ, તકને જવા દેવી તે. ચ્યુતિઃ અતિવાહનમ્ — પસાર થવા દેશું.

આજ્ઞાફલમ્ — આજ્ઞા ફલમ્ યસ્ય । હુકમ કરી શકવો—તેનું પાલન કરાવી શકશું—એ જેનું ફલ છે તે; હુકમનું પાલન કરાવવાનું સામર્થ્ય.

પૃ. ૫૮. શાન્તં માયમુપૈહિ — ચિત્તશાન્તિ પ્રાપ્ત કર, ચિત્તને સ્થિર રાખ

અપણ્ડિતાનામ — પણ્ડા બુદ્ધિઃ અસ્ય સંજાતા અસૌ પણ્ડિતઃ । ન પણ્ડિતાઃ ઇતિ અપણ્ડિતાઃ મૂર્ખાઃ । તેષામ્ ।

પૃ. ૫૯. વિવેકપ્રણાનામ્° — માણસે વિવેક ફગાવી લીધો કે તેનું અનેક રીતે પતન થવાનું વિનિપાતઃ — મહાપતન, સર્વનાશ

ગંગા સ્વર્ગમાંથી શંકરના માથા પર પડી, ત્યાંથી હિમાલયના શિખર ઉપર, ત્યાંથી વઢી ધરતીની સપાટી ઉપર, એમ કરતી કરતી સો મુસઘી સાગરમા પડે છે. એમ ગંગાના વિવેકપ્રણ્ડ કે સ્થાનત્રણ્ડ થવાથી અધઃપાત થવાની ઘટના વર્ણવીને કવિ ઉપર જળાવેલો નિયમ તારવે છે.

મોક્તું ન મોક્તું ક્ષમાઃ — વિષયાન્ મોક્તું — સામાન્યપણે માણસ એવી દુવિધામાં કે દુઃસ્થિતિમાં હોય છે કે તેથી તે વિષયોનો ઉપયોગ શક્ય નથી તેમજ તેનો સંદંતર ત્યાગ પણ કરી શકતો નથી.

દોર્મન્યાન્નૃપતિ — ‘દુર્મન્યી રાજ્યનાશાય’ ।
દોર્મન્ય — શત્રુ કે દુષ્ટ મંત્રી હોવાવર્ણ, ઘડસલાહ.

પૃ. ૬૦. કૃતાન્તઃ — કૃતં અન્તયતિ ઇતિ, કૃતઃ અન્તઃ યેન વા । અન્ત લાઘનાર, નાશ કરનાર.

અક્ષમી — ક્ષમા ન વિચિત્રે અસ્ય । ક્ષમા ન કરનાર.

પૃ. ૬૧ શાસ્ત્રે વાદભયમ્ — શાસ્ત્રની ચાલતમાં પક્ષાપક્ષીનો ને વાદનો ભય હોય છે. વાદભયમ્ ને ઠેકાણે ‘વાદિભયમ્’ પાઠ પણ છે.

અસ્થૈર્યેણ — સમૃદ્ધિ કે સંપત્તિને માથે અસ્થિરતા કે નશ્વરતાની આપત્તિ હોય જ છે.

કથમહો — કેવું વિચિત્ર કે મોહને લીધે અમને હારમ પણ નથી આવતી ।

પૃ. ૬૨. તત્ત્વમસ્વત્ત્વ — ‘શઘ્યા મૂર્ખિતત્ત્વમ્’ ।
ધરતીની મપાટી એ જ એક વિસ્તીર્ણ પથારી છે.

સન્તો યનાન્ત — આ ઘણો સંસારનો પસારો નશ્વર કે ક્ષણજીવી છે એમ ઓચ્છીને ઢાઢ્યા માણસોએ ઘનનો જ આશ્રય લીધો છે.

उपधानम् — उपधीयते शिर. अत्र इति । उशीकुं

आयुः कल्लोल* — जीवित मोजाना जेहुं ,चंचल
छे. सरखावो : तुलितबिसिनी पत्रपयसाम् । तथा
' नलिनीदलगतसलिलं तरलं तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् ' ।

बहुतृणम्* — विश्व तरफ सदाय घासनी जेम जोडु.
ईपदसमाप्त तृणं बहुतृणम् तृणकल्पम् । लगभग घासना
जेहुं

संत्यज निजां* — जलतरंगना जेवी पोतानी अस्थिर
अवस्था के मनोदशानो त्याग कर.

मौक्तिकाञ्जलि

पृ. ६५. मनस्वी — प्रशस्तं मनः अस्ति अस्य
इति मनस्विन् । उदार, धीर, श्रेष्ठ चित्तवाळ्ये. गुजरातीमां
सामान्यतः ' स्वच्छंदी ', ' तरंगी 'ना अर्थमां ज वपराय छे.

प्रतीकारो ध्याधेः* — जे केवल रोगनुं निवारण
छे ते ज जाणे मुख छे एवो अवळो ह्याल माणस वधि
छे. तत्त्वतः मुख छे के नहि अने होय तो ते शामां छे
ते जोवानी सस्दी ते छेतो नथी.

नीचस्य गोचर* — नीच माणसना दृष्टिपथमा,
सकंजामां सपदायेला कया माणसने मुख मळी शके वाह ? नीच

રાજાના ક્ષેત્રમાં રહીને કોને મુલ મઠી શકે? મોચર—
(મોઃ ઇન્દ્રિય; ચરઃ ચાલવું, પરવું.) ઇન્દ્રિયો જ્યાં
મુધી-જ્યો-જડે અથવા પહોંચી શકે તે ક્ષેત્ર.

પરિગ્રહ — સ્વીકારેલી વસ્તુ, વઢગાડ.

પૃ૦ ૬૬. પત્રં નૈષ*—વસંત ઋતુ વેસતાં તમામ
વનસ્પતિ પુલ્લક્ષિત થાય છે પણ કેરડાના કાઢને પાંદડો
નથી આવતાં તેમાં કંઈ વ્યત ઋતુનો દોષ છે નું?
વિધિએ કપાળે લખ્યું હોય તે કોણ મૂંસી શકે?

કરીર — કેરડાનું કાઢ.

વિષ્ટુતદ્વારાઃ — વિષ્ટુતં દ્વાર યાન્યઃ તાઃ । જેમને
માટે ધારણા સોભેલાં જ છે એવી (એવી રીતે.)

પ્રાણિ સારંઃ — પ્રાણીરૂપ સોગટાં વઢે.

કાઢ કાઢી સાથે સોગટાંની રમત રમે છે એવી
પૌરાણિક માન્યતા છે. પ્રાણીઓ એ જ તે સોગટા છે એમ
અહીં કહ્યું છે. કવિ નરસિંહરાયે પોતાના કાવ્યમાં જરા
મિત્ર — કાઢી માણસ સાથે રમત રમે છે એવી —
કાવના કરેલી છે:

મોહ્યો નિજ માનિયાં

સોગટાં લે આપણે,

શક્તિ તે મન ધારિયા

હા! છે હાં વીજી કષ્ણે ।

— સ્મરણસહિતા

સુસ્થિતમ્ — સારી રીતે સ્થિર થયેલું, અપાય-
વિહીન, અવિનાશી.

દગ્ધજઠરસ્યાર્થ — વઢ્યા પેટને સાતર.

અવસ્થા વસ્તુનિ* — કોઈ વસ્તુ મહત્વની, કીમતી
છે કે નજીવી છે તે માણસની ગરજ અથવા અવસ્થા ઉપર કે
પ્રસંગ ઉપર આધાર રાખે છે. કોઈ પણ ચીજ વસ્તુતઃ જ
નજીવી કે મહત્વની હોતી નથી. એનું મહત્વ કે
તુચ્છતા સાપેક્ષ હોય છે.

પૃ૦ ૬૭. તનૂનપાત્ — તનું ન પાતયતિ જાઠર-
રૂપેણ શરીરં ધારયતિ, તનૂનપં ઘૃતં અત્તિ ઇતિ વા
તનૂનપાત્ અગ્નિઃ । અગ્નિ જઠરમા રહીને લાધેલું અન્ન
પચાવે છે અને શરીરને પડવા ઢેતો નથી તેથી શરીરને ન
પડવા દેનાર કહેવાય. અગ્નિમાં ધી હોમાય છે એ
પ્રસિદ્ધ જ છે.

સાલ્વે નાન્યત્* — હાથા માણસ માટે આ
દુનિયામાં તપ સિવાય મીઝી કોઈ કર્યાળકારક વસ્તુ
નથી.

પૃ૦ ૬૮. સર્વે વસ્તુ* — (મીઝી) વધી જ વસ્તુઓને
માથે ભય સમૂમે છે. કેવલ વૈરાગ્ય જ એક એવી વસ્તુ
છે કે જેને કશાનો ડર નથી.

ઉપશાન્ત્યૈકમનસામ્ — ઉપશાન્તિ કે વૈરાગ્યમાં
જ જેમનું ચિત્ત ચોટેલું છે તેવાઓને માટે.

चेतःसद्गति*—ज्ञानનો રીપ એવા જે શંકર તે
ચોગીઓના અંતઃકરણરૂપ ઘરમાં વિરાજે છે-પ્રકાશે છે.

કલાશેષચન્દ્રઃ — કૃષ્ણપદ્મમાં અગ્નિ, સૂર્ય, વિશ્વદેવ
ઇત્યાદિ દેવો તથા પિતરો ચન્દ્રના અમૃતનું વારાફરતી પાન કરે
છે અને તેથી તેની કલ્પાઓ ક્ષીણ થાય છે એ માન્યતાનો
અહીં ઉલ્લેખ છે.

પારકાને કાજે કરેલા દાન કે ચંપૂને લીધે ક્ષીણતા
આવે તો પણ તે શોભાસ્પદ જ છે. સરસાનો આજ્ઞા
શ્લોક માટે:

સ્થાને ભવાનેકનરાધિપઃ સન્ અકિષ્ણત્વ મલ્લજં ધ્યનસ્થિ ।
પર્યાયપીતસ્ય સુરૈર્હિમાશોઃ કલ્પાશ્રયઃ શ્લાઘ્યતરો હિ વૃદ્ધેઃ ॥
— રઘુવંશ

તથા

ધર્માર્થે ક્ષીણકોશસ્ય ક્ષીણત્વમપિ શોભતુ ।
સુરૈઃ પીતાવશેષસ્ય કૃષ્ણપદ્મે વિધોરિવ ॥ — કામન્દક

શ્યાનપુલ્હિનાઃ — શ્યાનાનિ પુલ્હિનાનિ યાસા તા
જેના પટ સુકાઈ ગયા છે એવી.

કૂપે પદ્ય* — જુઓ, ઘડો કૂવામાંથી દેમ જ સાપર-
માંથી સરણું જ પાળી લઈ શકે છે.

તદ્ધીરો ભવ* — તેથી ધીરજ રાસ, પૈસાદાર લોકો
આગળ પામરતા બતાવીશ નહિ

પૃ. ૬૯. સર્વાશાપરિપૂરકે* — વધારી આગાઓ પૂર્ણ કરનાર — વધી દિશાઓને વ્યાપનાર (વ્યાપીને) — મેઘ દરરોજ વરસે તોય ચાતકના મોડામાં તો પાણીનાં વે ચાર સૂક્ષ્મ ટીપાં જ પડવાનાં. દૈવે દરેકનો ભાગ નક્કી કરેલો હોય છે; તેથી વધારે મઢવું અશક્ય.

ભોગઃ કોઽપિ* — કોઽપિ — અવર્ણનીય, મહાન. નિન્યોદિત — સદાય હસ્તી ધરાવતો, શાશ્વત ટકનારો.

યત્સ્યાદાત્ — જે (ભોગ)ના સ્વાદથી — અનુભવને પરિણામે.

કોં વા ધીચિપું* — મોજાં, પરપોટા, વીજળી, છીઓ, આગ, સાપ તથા નદીનો પ્રવાહ એ વધાં કોઈ ક્ષણભંગુરતા માટે, તો કોઈ દશો દેનાર તરીકે જાણીતાં છે. આ સંસાર પણ એવો જ છે. તેના વિવિધ સ્થાવર જંગમ ભાવો પ્રત્યેની આસક્તિ છોડી દેઈને શંકરની ઉપામના કરવામાં જ શ્રેય છે.

પ્રાણપ્રાણપ્રવણમતિભિઃ — પ્રાણનાં ત્રણે પ્રવણ મનિઃ એવાં ત્રે. । પોતાના પ્રાણ વચાવવા તરફ જ લેમનો છાંક છે એવાઓ વડે.

નૃભિઃ . નમદ્ભિઃ — નૃપુ નમત્સુ સન્મુ-મતિ સમની લેવો જ અહીં તૃતીયાનો પ્રયોગ છે.

અતુલદર્પજ્વરમરઃ — અપાર ધમંડની ગરમી (શા માટે.)

नक्षत्रमाळा

“ दान्त-शीतल तेजने नमन हजो.”

१. जेमनी पासे नथी विद्या के तप, नथी दान के शील, नथी कोई गुण अथवा धर्मनुं पालन, तेओ खरेखर, आ पृथ्वीने भाररूप थई, जाणे मनुष्यरूप धारण करैलां पशुओ ज होय तेम आ मर्त्यलोकमां विचरे छे.

२. जे माणस साहित्य-मयीत-के कळ-विहोणो छे, तेने शिंगडा-पूछडा-बिनानो साक्षात् पशु ज जाणवो. घास खाधा विनाय ते जीवे छे ए खरेखर सामान्य पशुओनु अहोभाग्य छे !

[कारण के एवाओ जो घास खावा माडे सो पशु-ओने भूवे ज मरवानो वारो आवे तेमनी आवाही नानी-मूर्ती नथी.]

३. आळस ए माणसना शरीरमां वसतो महान बेरी छे, उयारे उद्यम जेवो कोई हितैषी नथी तेनो आश्रय कथां पछी माणसने पडवापणुं रहेतुं नथी

૪. મોઢામાં કોઢિયો દીધા પછી, દુનિયામાં કયો નીચ માણસ વશ થતો નથી ? મોઢા પર લોટનો લેપ કર્યો હોય તો મૃદંગ પણ મધુર અવાજ કરે છે ! આજે માટીના અંગવાઢો જ ને ?

૫. તમે તે અમે, અને અમે તે તમે, એવી ભાવના અત્યાર લગી આપણી વચ્ચે હતી; જરાય મેદ કે અંતર ન હતું.

ત્યારે હમણાં એડું તે શું વન્યું કે જેથી તમે તે તમે થઈ ગયા, અને અમે અમે રહી ગયા ?

૬. દાન, ઉપભોગ અને નાશ, એમ ધનને ત્રણ ગતિઓ હોય છે. જે નથી કશું આપતો, કે નથી ભોગવતો, તેના ધનની ધ્રીઝી જ ગતિ થવાની.

૭. સન્તપુરુષો પ્રત્યક્ષ શિલામણ ન આપતા હોય, તોયે તેમની પામે રહી તેમની સેવા કરવી ઘટે. કેમકે એમણે સહેજ કરેલી વાતો પણ શાસ્ત્રની કોટીએ પહોંચે છે [એમાંથી જ આપણને જીવનદર્શન મળી રહે છે.]

૮. સમયોની પણ હાઢમારી કોક વાર જોવાને મળે છે. જે નીલામ્બરના કકડાથી ચંદ્રમા રાત્રે વીંટલાયેલો હતો, ને જ કકડા વડે દિવસે સૂર્ય વીંટાય છે. વન્નેની શી કફોડી દશા કે જે વચ્ચે મઢીને એક જ ધોતિયાનો કકડો છે.

૧. હરણ, મીન અને સજ્જન, એ ત્રણે કેવલ ઘાસ, જલ અને સંતોષ સેવાને પોતાના વૃત્તિ (આર્જીવિકા) ચલાવે છે. છતાંય આ દુનિયામાં (અનુક્રમે) પારધિ, માછી અને દુર્જન તેમના નાહકના શત્રુ બને છે.

૧૦. આપણે ભોગોને ભોગવ્યા નથી, પણ ભોગોએ જ આપણને ભોગવ્યા. આપણાથી તપ નથી થયું. પણ આપણે જ તવાઈ ગયા જિંદગી જીવિને આપણે કાઠ છુટાડ્યો નથી, પણ આપણે જ છૂટી ગયા; અને આશ્વરે આપણી તૂટણા ઘસાઈ જવાને વદલે આપણે જ ઘસાઈ ગયા.

અંતે કમાયા શું ?

૧૧. ઘટમાઢની પેઠે ફરતા, કે ચકડોઢની જેમ ભમતા, આ સંસારમાં એમ તો કયો પ્રાણી મરીને ફરી જન્મ લેતો નથી ? પણ જન્મ્યો તો તે જ કહેવાય કે જેના પેદા થવાથી આશ્વો વંશ ઉન્નતિએ પહોંચે.

૧૨. પર્વતોનાં દુર્ગમ સ્થાનોમાં, જંગલી પશુઓ માટે રચાડવું પડે તે બહેતર; પણ મૂર્ખ કે નીચ માણસની સોયતમાં રહેવાનો પ્રસંગ તો દેવાધિદેવ ઇન્દ્રના મહેલમાં પણ ન પોસાય.

૧૩. માલતીનાં ફૂલોની જેમ, માનધન જનોને માટે
 જે જ ભાગ્ય સરજાયેલાં હોય છે : કાં તો સર્વ લોકોનાં
 માથાં ઉપર વિરાજમાન થવાનું, નહિ તો વનવગડામાં જ
 કરમાઈ જવાનું

૧૪. સ્વહાવમારની આગળ પૂછ્છી પટપટાવઘી, તેના
 પગમાં પઢી, જમીન ઉપર આલોટતાં આલોટતાં ચત્તા ધઈને
 પોતાનું મોઢું અને પેટ ચતાવવાં, એ તો કૂતરું જ કરે. જ્યારે
 ગજરાજ તો આગળ ઘરેલા સ્વોરાક તરફ ધીરજપૂર્વક
 જોયા જ કરે અને સો વાર સુશામત થાય ત્યારે જ સ્વાચ.

૧૫. હલકી કોટીના માણસો વિગ્નના ભયથી કાર્યનો
 આરંભ જ કરતા નથી. મધ્યમ કોટીના માણસો કાર્યનો
 આરંભ તો કરે છે, પણ વિગ્નો વાગતવિંત બેસી જાય છે;
 ઉચારે શ્રેષ્ઠ પુરુષો વિગ્નોથી વારંવાર ઘસાતા જાય તોપણ
 એક વાર હાથ ધરેલું કામ કેમે કરીને પડતું મૂકતા જ
 નથી

૧૬. સમુદ્રમથનનો પુરુષાર્થ ચલાવતા, સ્ફૂર્તિ, કૌસ્તુભ-
 મણિ, જેવાં અસાધારણ મૂલ્યવાન રત્નો મઝવાથી ડેવો
 હરસાયા નહિ, તેમ જ હાલાહલ જેવું મર્યાદા વિષ નીકળવા-
 થી તેઓ ગમરાયા નહિ. અમૃત હાથ ન આવ્યું ત્યાં
 મુઘી તેઓ વિરમ્યા નહિ. ધારેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થાય
 ત્યાં મુઘી ધીર પુરુષો પોતાનો પ્રયત્ન છોડતા નથી.

૨૨. કુંડલોથી નહિ, પણ વેદશાસ્ત્રના (સદ્બોધના) ધ્રુવણથી જ કાન શોમે છે. કંકણથી નહિ, પણ સત્પાત્રોને દાન કરવાથી જ હાથ શોમે છે. એવી જ રીતે કરુણાશીલ માણસનો કાયા ચંદન આદિના લેપથી નહિ, પણ પરોપકારનાં કૃત્યોથી જ ગ્રોમે છે.

૨૩. સત્ લોકો કહેતા આવ્યા છે કે, પાપ કરતાં વારં, હિનકારક પ્રવૃત્તિ તરફ વાળે, રહસ્યવાતને છાની રાખે, ઊંધીઓની જાહેરાત કરે, વિપત્તિ વચ્ચે સાથ નહિ છોડે તથા કટોકટીને વચ્ચે વધારે ધાય,— આ ધર્માં મારા અને સાચા મિત્રનાં લક્ષણો છે

૨૪. છેદાયા છતાં શૂંઘ ફરી ઝગે છે, તેમ જ ક્ષીણ થયા છતાં ચંદ્રમા ફરી પુષ્ટ થાય છે; એ ધ્યાનમાં લઈ, સત્પુરુષો વિપત્તિઓથી મૂંઝાતા નથી; મંકટ આવી પડતાં વિમામણમાં પડતા નથી.

૨૫. હાથની થપાટથી ફરી ફરી પછાડવા છતાં ગોઠ્ઠ દહો ફરી ફરી ઝછલ્લે જ છે. સાચું જ છે કે સાધુશક્તિ-વાળાઓ પર વીતેલી પડતીઓ ઘણું કરીને ટકતી નથી.

૨૬. આર્ય પુરુષ પડે તોપણ તે ઢઢાના પડવા પ્રમાણે; એટલે કે પડથો કે તરત જ પાછો ઝછલ્લવાનો. જ્યારે પામર, અનાર્ય પડે છે તે માટીના દેખા જેવો જ; એટલે કે તે

સદ્વૌધશતક

“ આ માર્ગ કન્યાણ તરફ લઈ જનારો છે ”

મંગલાચરણ

૩૬. વિદ્યા અને કાલ વગેરેથી જે મર્યાદિત નથી, જે કેવલ શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ અને અનંત છે, તથા આત્મ-સાક્ષાત્કાર એ જ જેને જાણવાનું એકમાત્ર સાધન છે, એવા શાંત તત્ત્વરૂપ પરમાત્માને હું નમન કરું છું.

૧. વિદ્યા એ માણસનું અનેહં રૂપ છે. એ એનું સુરક્ષિત એક ગુપ્ત ધન છે. વિદ્યા જ માણસને અનેક ભોગો, કીર્તિ અને સુખ મેલ્લી આપે છે. વિદ્યા ગુરુઓની પળ શુભ છે. પરદેશમાં કે પ્રવાસમાં હોઈએ ત્યારે વિદ્યા જ સ્વજનની ગરજ સારે છે. આમ બધી રીતે વિદ્યા એ જ પરમ દૈવત છે.

રાજાને ત્યાં પણ માન વિદ્યાને હોય છે, ધનને નહિ. વિદ્યાવિહોણો માણસ નયોં પણ જ છે.

૨. વાઝૂબધ, ચંદ્ર જેવા ચઢ્ઢકતા હાર, સ્નાન, મુગધી દ્રવ્યોનો લેપ, ફૂલો કે વાઝનો શણગાર, इत्यादि વાગ્ય

પ્રમાણનો માન્યને સીમાઓ નથી. પણ મનકા/માન્ય વાની માન્યને કેટલેટી હોય તો તે જ તુલ્યી તેને મારી રહે સીમાએ છે.

ચર્ચી ચાલુવંધ દુગ્યાદિ આભૂરનો ધન્યારથી મનન શાંતિ ધનાં જાય છે, ઝ્યારે વાર્થાકર્ષી આભૂરન ગદાને માટે મૂળભૂત જ રહે તે

૩. હે માટે જાનક શબ્દાર ખ્યાન દર્શિ મારી દાન સોમટ. આરામમાં નીરદ મેષ તો ધના હોય છે, પણ તે ધના જ થીં નીમતું દાન કરે ત્યા નથી હોતા. કેટલાક ધનાદ વસ્તુઓને ધરતીને તરબોટ કરે છે, ઝ્યારે કેટલાક માત્ર નિરપેક્ષ માગ્યા જ કરે છે. માટે, માટે, જેને જેને તુ તુએ તે દરેકની આગળ હીન મનન જાગીશ નહિ

૪. શું કરીએ ! જેઓ જાણકાર છે તેઓ અદેગાર્થી રહાઈ ગયા છે. જેઓ મતાધારી કે સારમ છે, તેમની વિવેકશક્તિ અદેગાર્થી વળસી ગઈ છે. ચાહીતા વિવામ માત્ર કેમવર છે. પરિણામે માઈ કવિરા અને ચાતુર્ય મારી અંદર જ મુકાઈ ગયું છે.

૫. લક્ષ્મી ચંચલ છે, પ્રાણ પણ ચંચલ છે. જીવન અને જોવન તો સાવ જ ચંચલ છે. આમ આ અનિ ચંચલ અને નશ્વર સંસારમાં નિશ્ચલ એવો તો કેવલ એક ધર્મ જ છે.

૬. હે રાજન ! અમને અમારાં આ જાડાં વન્કલોથી સતોષ છે, અને તને તલમ રેશમથી સંતોષ થાય છે. ઘન્નેનો સતોષ તો સરસો જ છે. તેથી બે વચ્ચેના પરકમાં કાંઈ અર્થ જ નથી. જેની નૃણા વિશાઠ છે તે મહે દરિદ્રી કહેવાઓ ઝ્યાં મનમાં તૃપ્તિ છે, ત્યાં ધનવાન કોણ અને દરિદ્રી કોણ ?

૭. જે અજાણ હોય તેને મહેલાઈથી રાજી કરી શકાય; જે સુજાણ હોય તેને તો તેથી પણ વધારે મહેલાઈથી રાજી કરી શકાય. પણ જરાક-સરસા જ્ઞાનથી જે અર્ધદગ્ધ થયો છે તેને તો માથાત વ્રહ્મદેવ પણ રાજી ન કરી શકે; પછી ધીજાઓની તો વાન જ હી !

૮. જ્યારે મારું જ્ઞાન નહિ જેવું હતું ત્યારે હાથીની જેમ હું મદાંધ થયો હતો. હું સર્વજ્ઞ છું, એવા ગર્વથી મારું મન ત વચ્ચત ફુલાયતું રહેતું. પછી જ્યારે વિદ્વાનો પામેથી ધોદુંક ધોદુંક હું જાણવા પામ્યો ત્યારે મારી મૂર્ખાઈનું મને ખાન થયું, અને જેમ તાવ ઝૂતરી જાય તેમ મારો ગર્વ સાંસરો ગચ્છી ગયો.

૯. રાજાઓનો કોપ ઉગ્ર હોય છે; એમને પોતીકું એકું કોઈ નથી હાનું. હોમ કરનારો જો આદુતિ આપતી વચ્ચત પણ અર્પને સ્પર્શ કરે તો તેને પણ તે ઘાટે જ છે ને !

૧૩. તમારી પાસે ગાઝોનો મંડાર છે એટલે તમે મળે ગાઝો આપતા જાઓ. અમારી પાસે એ ન હોવાથી અમે ગાઝ આપી શકીએ તેમ નથી. પોતાની પાસે જે હોય તે જ આપી શકાય છે, એ ન્યાય દુનિયામાં જાર્જીતો છે. સસલાનું શીંગડું (જેની મુદ્દલ હસ્તી જ નથી તે) કોઈ કોઈને આપતું નથી.

૧૪. હે રાજન્ ! આ પૃથ્વીરૂપી ગાયને દોહવાની જો તારી ઇચ્છા હોય તો આ પ્રજાજનોનું વાઙ્મરદાની જેમ તું પાલનપોષણ કર. વાઙ્મરદું સુશ તો ગાય પણ સુશ. પ્રજાનું જો હંમેશ સારી રીતે પાપણ થાય તો આ પૃથ્વી કમ્પંલનાની જેમ વિધવિધ પ્રકારનાં ફલોથી ફલશે.

૧૫. તું જ ચાતકના જીવનનો આધાર છે એમ કોણ નથી જાણતું ? તો પછી, હે મેધધેષ્ટ, તું અમારાં દીન વચનની શા માટે રાહ જુએ છે ?

૧૬. ગરમ ગરમ લોટા ઉપર પડેલા પાણીનું તો નામ સરહું જણાતું નથી. એ જ પાણી કમઠના પાદદા ઉપર મોતીના દાણા જેવું શોને છે. વઢી એ જ પાણી જો સ્વાતિ નક્ષત્રને ટાળે સમુદ્રની છીપમાં પડે તો તેનું સરસ મોતી જ બને છે. સરેસર અધમ, મધ્યમ કે ઉત્તમતાનો ગુણ મોટે ભાગે સોવનને પરિણામે જ જન્મે છે.

૨૦. અચેતન હોવા છતાં સૂર્યકાંતમણિ, સૂર્યનો પાદ-સ્પર્શ, ઇટલે કે કિરણસ્પર્શ, ચતારિંત જો સહ્યી કઠે છે, તો પછી ચેતનવંતો તેજસ્વી પુરુષ બીજાએ કરેલો અપકાર કેમ કરીને સહન કરે ?

૨૧. દેવવશાત્ જો કદી જગત કમઘ્ન વિનાનું થઈ જાય, તો છું હંસ કૂકડાની જેમ ઉકરડાનો ઢગલો સ્તોતરવા માંડશે ?

૨૨. સવારની છાયા પ્રારંભે મોટી લાંબી હોય છે, પણ દહાડો ચડતાં તે ટૂંકી થઈ પોતાના જ પગ તલે સતારી જાય છે — દુર્જનોની મૈત્રીનું પણ એમ જ છે. એથી કલટું, અપોરની છાયા પ્રથમ નાનકડી હોય છે; પણ પછી ધીમે ધીમે એ લંબાતી જાય છે. — સગ્ગનોની મૈત્રી આવી હોય છે. આમ દુર્જનોની અને સગ્ગનોની મૈત્રીમા આવી સવારની અને સાંજની છાયા જેવો ભેદ હોય છે.

૨૩. વિપત્તિને વચ્ચે અડગ ધૈર્ય, હૃદયકાંટે ક્ષમા-શીલતા, મંત્રીઓની સમામાં વાચ્ચાતુર્ય, યુદ્ધમાં પરાક્રમ, સત્કીર્તિ વિષે પ્રીતિ, શાસ્ત્રોના અધ્યયનની અવગતિ, આ વધું મહાત્માઓને સ્વમાવસિદ્ધ જ હોય છે

૨૫. નિંદ્યારાત્રી, કાળક વિનાની તડવેડ, વગર
અંતે પાણી વિરે કચ્છા, મગજનોની તેમ જ મગજનોની
અંદગાઈ, આ થયા દુર્ગુણો દુર્જનોના સામાન્ય જ
હેતુ છે.

૨૬. જેઓ સામાન્ય ઉદારચરિત્ર છે, તેમને નીચેનાં
આમૂહનો શોધારે જ છે. હાલે મત્સ્યાગ્રે રાત્ર આપણની
દેવ, માંયે શુદ્ધનોને નામે ભવિષ્યાર્થક નમન કરવાની
અભિલાષા, મોદામો મન્યર્થો પાત્રન શબ્દોની ચાલી, કષ્ટે
ચાહુમાં અત્રોદ વગાધમ, દ્વિદયમાં નિર્ભાર વૃત્તિ, અને
કાનમાં શાપ્તોને ધ્રાવણ અને તમનુ જ્ઞાન પડી વીસુ
દેખ્યે એમની પામે ન હોય તો શુ થયુ ?

૨૭. મૂર્ચ કોઈ પણ જાનની વાચનાની રાહ જોવા
વગર જ સમજના સમૂહને ફૂલ્યે છે, તમ જ સદ્ગુણ
વંચનાના સમૂહને વિકસારે છે. અને મેષ પણ વગર
વિનંતીએ દુનિયાને જલ આવે છે. મરેગર, મગજનો પોતાની
મેઢે જ વાચનાના હિત માટે ઉન્નાદ્યર્થક પ્રયાગ
કરે છે.

૨૮. ધર્મ્ય કામ પાર પાડવા માંગનો ટેકીલો માણસ
જિંદગીમાં આવતાં મુશ્કોને કે દુઃખોને મળવાનો નથી

ક્યારેક એ જમીન પર સૂએ તો ક્યારેક પલંગ પર પોંદે;
 ક્યારેક કેવળ શાકભાજી खाईને જીવે તો ક્યારેક
 કમોદનો ખાત આરોગે; ક્યારેક થીમડાની કંથા ઓઢે
 તો ક્યારેક ચઢકતાં કીમતી વસ્ત્રો પરિધાન કરે મુગ કે
 દુઃસ કાંઈ જ એને રોકી શકતું નથી.

૨૮. સામી છાતીએ યા ફીટિલાને રણમાં વિજય
 મલ્લો કે સ્વર્ગ; પણ એ પહેલાં, યન્ને પશ્ચીની સેના તરફથી
 નીકળેલા ‘સાધુ, સાધુ; શાવાશ, શાવાશ’નો પોકાર
 તેના કાનને સ્પર્શે અત્યંત આનંદ આપનારો હોય છે.

૨૯. સારું કે નરનું કોઈ પણ કામ કરતી વખતે,
 ઢાઘા માણસે તે કામનું પરિણામ શું આવશે તેનો
 પ્રથમથી જ પ્રયત્નપૂર્વક વિચાર કરવો ઘટે. કેમકે અતિ
 ઉતાવળથી, વગર વિચારે કરેલા કામોનું પરિણામ શાલ્યની
 જેમ મરણ પર્વત હૃદયને વાઙનારું નીવડે છે

૩૦. સઝઝનોનો સમાગમ બુદ્ધિની જઢતા હરે છે,
 વાળીમા સત્યનું સિંચન કરે છે, પ્રતિષ્ઠા અને ઉન્નતિનો રસ્તો
 બતાવે છે, પાપને પરહરે છે, ચિત્તને નિર્મલતાની પ્રસન્નતા
 વધે છે અને દશે દિશાએ કીર્તિ ફેલાવે છે.— કહો ત્યારે
 મનંગ માણસોને માટે શું નથી કરતો ?

૩૩. હરાવનાર શૂદ્રાવસ્થા બિહામળી વાઘળ જેવી પડશે ઝમી જ છે; રોગો શત્રુઓની જેમ દેહ ઉપર પ્રહાર કરે જ છે; ફૂટેલા ઘડામાંથી વહી જતા પાણીની જેમ આવરદા સ્ત્રી સ્ત્રીને ઘણી રીતે છૂટતી જાય છે; એમ છતાં માણસ અંતે પોતાના જ હિતને મારક થાય એવું અપકારનું કામ કર્યું જ જાય છે, એ કેટલી નવાઈની વાત છે!

૩૪. હે મન, તુ ઉતાવળ કરી ઘણીકમાં પાતાલમાં પ્રવેશ કરે છે, ઘણીકમાં આકાશને પળ વટાવીને તેની પાર જાય છે. વઢી એક ક્ષણમાં દશે દિશાઓમાં ફરી વળે છે. અને છતાં તારા આત્માનું કલ્યાણ થાય અને તને પરમ શાંતિ મળે એવા વિમલ વ્રજાનું સ્મરણ તું ભૂલેચૂકે પળ કેમ નથી કરતું ?

૩૫. જે માણસ અપરિમ્પ્રહી હોઈ અર્કિચન છે, હિન્દિયોને તથા મનને કાઠૂમાં રાખે છે, જે મુરખદુઃખ વિષે તથા સ્વ-પર વિષે સમવુદ્ધિ જાણ્યે છે, તેમ જ સદાય સંતોષ-વૃત્તિ મેવે છે, તેને માટે ઘણી જ દિશાઓ આનંદ-મુક્તમય હોય છે.

૩૬. સેવક બોલતો ન હોય તો એ મૂંગો કે મુર-દુર્બલ ગણાય છે; એ જ જો બોલવામાં કુશલતા બતાવે તો એને શુશામતિયો અથવા વાચાલ તરીકે નવાજવામાં આવે છે. જો શેઠની પાસે ઝમો રહે તો ધીટ અથવા

३९. कशी जाहेरात कर्वा वगर छानुंमानुं दान आपवुं, अतिथि घेर आव्यो होय त्यारे उत्कर्षाधी एनी आगतास्वागता करवा, बीजानुं भलुं करीने ते दावत मौन राखवुं, कोईए उपकार कर्चो होय तो जाहेरमां तेनो स्वीकार करवो, संपत्तिमां गर्व न करवो, पारकानी मिंदा के अपमान थतुं होय एवी वातो न करवी, आडु आ अति विषम असिधाराव्रत सज्जनोने कोणे बताव्युं हशे वारु ?

कोंडेए नहि, ए तो एमनो स्वभाव ज छे

४०. भूखने लीधे गमे तेटलो दूबळो पडधो होय. घडपणधी कृश थवो होय, गात्रो वधां ढीला पडवाधी भारे कठण दशामां आवी, पडधो होय, तेजमात्र नीकळी गयुं होय, एटलुं तो शुं पण प्राणनो ज नाश थवानो वारो आव्यो होय तोपण, मदोन्मत्त हाधीओना गंडस्थळो फाडीने तेमांना मोती जेवा मांसना कोळिया भरवाना ज इच्छा राखनारां, मानीओनो अग्रेसर एवो सिंह अन्य जानवरोनी पेटे कदी सुकुं घास खाशे खरो ?

मानधन पुरुष गमे तेटली विषम स्थितिए पहीन्यो होय नोदं एनी शानने न छाजे एवुं हलकु काम करवा तैयार थाय ज नहि.

૪૧. પોતાનું પેટ ભરવાના જ ઉદ્યોગમાં રચ્યાપચ્યા
 થુદ જનો તો હજારો પડેલા છે. જ્યારે પરાર્થને જ જે સ્વાર્થ
 માને છે એવો સજ્જનોનો અંગેસર કોઈક જ હોય છે.

નદીપતિ સમુદ્રનું પાણી વડવાનલ પીએ છે તે કરી
 ન ધરાય એવું પોતાનું પેટ ભરવા માટે, જ્યારે એ જ સમુદ્રનું
 પાણી મેષ પીએ છે, તે ડનાઝાથી થનો જગતનો તાપ
 તોડી નાસવા માટે જ.

૪૨. મન, વચન અને શરીરમાં જેઓ પુણ્યામૃતથી
 ભરેલા છે; ઉપકારની પરપરાથી ગ્રણે લોકને જેઓ પ્રસન્ન
 કરે છે, અને પારકાના રાઈ જેવડા અપ્પ ગુણોને પર્વત
 જેવડા મોટા કરી બતાવી જેઓ પોતાના હૃદયકમળનો
 વિકાસ સાધે છે, એવા મંત પુરુષો કેટલા હશે ?

૪૩ સજ્જનોની આ કેવી રીતે તેઓ નષ્ટ થઈને
 પોતાને ઝૂંચે લઈ જાય છે. પારકાના ગુણોની કદર કરીને
 પોતાનું ગુણગર્વ (અને તે દ્વારા ગુણીયનું પણ) સ્થાપિત કરે
 છે પારકાને કાઝે ઘેરો પાયા ઉપર મોટાં કામો અલંદ
 ચલાવીને તે દ્વારા જ જે કાંઈ પોતાનો સ્વાર્થ સધાય
 તે સાધે છે; અને આક્ષેપના એટલે કે નિંદાના ચક્રો
 ગન્દોશી જેમનાં મુખ વાચાઢ વન્યાં છે એવા દુષ્ટ લાક્ષણો
 હીનતાને પોતાના ધર્માર્થીલ આચરણથી જ ઉતારી પાડે છે.

આમ જૈમનુ આચરણ ચરેચર નવાઈ પમાડે તેવું છે, તેવા
વહુમાન્ય સગ્ગનો દુનિયામાં કોને પૂજનીય નથી ?

૪૪. સત્યવ્રતને વરેલ્લ, તેજસ્વી, ટેકીલા માણસો
પ્રસંગ અધ્યે પોતાના પ્રાણ પણ મુશ્કેલી જતા કરે છે;
પણ લગ્નગુણ જેવા સદગુણોના પ્રવાહને વહેતો કરનારી,
અત્યંત શુદ્ધ હૃદયવાળી, અને સદાય પાછઝ પાછઝ રહી
રક્ષણ કરતી માતા જેવી, પ્રતિગ્નનો કદાપિ ત્યાગ કરતા
નથી.

૪૫. કાચવાને શું પોતાના શરીર ઉપરના ભારનું
કઠ્ઠતર નહીં થતું હોય કે તે પોતાની પીઠ ઉપરથી પૃથ્વીને
ફેફી ડેતો નથી ? અથવા તો શું સૂર્યને થાક નથી લાગતો
કે તે નિશ્ચય થઈ નિરાંતે બેસી નથી રહેતો ? (બન્ને
અકબ્રાના તો હશે જ.) પણ એક વાર હાથમાં લીધેલું
કાર્ય પડતું મૂકતાં સગ્ગન પોતાના મનમાં શરમાય છે.

ઉપાડેલું કામ છેવટ લગી નભાવતું એ જ સગ્ગનોનું
કુલવ્રત હોય છે.

૪૬. સ્વપરનો મેદ કે પક્ષપાત રાહ્યા વિના વધાને
જ આશ્રય આપનાર ઉદાર મહાસાગરને વિષે કવિ કહે છે :

અહીં ક્ષીરસાગરશાયી કેશવ સૂતા છે, તો અહીં તેના
શત્રુઓનું (અમુરોનું) આશું કુદ્ધ અથવા મડ઼લ પણ

મનાયેલું છે; અહીં શરણે આવેલા પર્વતોનો સમુદાય મૂળ છે, તો અહીં જ એ માગરને ધીમે ધીમે વાઢી નાખનાર લડવાનલ પણ પ્રલયકાળના વધા અગ્નિઓને સાથે લઈ ઘર કરી બેઠો છે. ચ્વરેશ્વર, સાગરનું હૃદય કેટલું વધુ વિશાલ, માધર્મ્યવાણું અને મારાં ચમનારું છે

['ક' એટલે પાર્ણી, 'કે' એટલે પાર્ણીમાં (પડેલું) જાય-તે કેશવ એવો કેશવનો અર્થ કરાય છે, પ્રલયકાલ પડી પ્રીતિષ્ણુ ઘણની પેટે નિષ્પેષ થઈને ક્ષીરમાગરમાં સૂતા રહે છે, તે પરથી.]

૫૭. આ વિશાલ પૃથ્વી માગરથી વીંટલાયેલી એટલે કે સીમિત છે. એ જલનિધિ માગર પણ સોએક યોજન લેટલો હશે. સતત પ્રવાસ કરનારો સૂય અનન ગણાતા આકાશનું પણ માપ કાઢે છે. ઇમ વધી વસ્તુઓ સ્પષ્ટ દેખાતી મર્યાદાની છાપથી એટલે કે મુશાથી બંધાયેલી છે. પાવન મલ્લનોની પ્રતિમા જ અમર્યાદ હોઈ, મર્ત્ય વિજય પામે છે.

૫૮. પોતાનો સ્વાધે તદ્દન જતો કરીને વીજાનું દિન માધનારા આ લોકો મત્પુરુષો છે. સ્વાધેને આંચ ન આપે એવી રીતે જેઓ પરદિન સાધવાનો ઉદ્યમ આદરે છે, તથો મામાન્ય કંટિના ગણાય. જેઓ સ્વાધેને ગ્વાનર પારકાના દિનને હોય છે. તઓને માનવ-સ્વધારી રાક્ષસો કરી શકાય.

હવે જેઓ કંઈ પણ મતલબ વિના પારકાના હિતનો નાશ કરવાને મંઠી પટેલા હોય છે, તેમને કયા નામથી ઓળખવા તે સમજાતું નથી.

૪૯. જે અમાગિયો માણસ આ કર્મભૂમિમા આધ્યા છતાં તપાચરણ કરતો નથી, સત્કર્મ કરીને પોતાની જિંદગીનો મહુપયોગ કરવાને બદલે તુચ્છ કર્મોમાં અમૂલ્ય જીવન વિતાડે છે. તે સ્વચ્છર જાણે નીલમણિની બનાવેલી તપેલીમાં ચંદનના જેવા વચ્છતળથી તલનો લોહ પકવે છે, આકાશના મૂલિયાં મેળવવા માટે સોનાની હલ્કપૂળીથી જમીનને લેડે છે, અથવા કપૂરનાં શાડાં કાપી કોદરાની આસપાસ તેની વાડ બનાવે છે. ચીજું શું ?

૫૦. એવા મુવર્ણ પર્વત મેરુ, કે રજત પર્વત કૈલાસને લઈને શું કરીએ કે જેને આશ્રયે ડગેલાં વૃક્ષો, હતા તેવા ને તેવાં જ વૃક્ષો રહે છે. અમે તો દક્ષિણના મલય પર્વતને જ માન્ય ગણીએ છીએ કેમ કે તેના આશ્રયને કારણે કંકોલ, લીમડો અને ઇન્દ્રજવનાં વૃક્ષો પણ ચંદન બની જાય છે.

૫૧. [જૂના કાલમાં પર્વતોને પાંચો હોવાથી તેમજ ઊઘી ઊઘીને મનુષ્યવસ્તીને દવાની દેતા હતા. અંતે ઇન્દ્રે વઘ્ન પેંડી પેંડીને પહાડોના પંગ કાપી નાખ્યા એ

ધામાંથી જ નદીઓ વહેવા લાગી પહાડો પરંતુ એ સંકટ જાંડે, હિમાલયના હીકરા મૈનાકે સર્ગાવહાલ્યંઓનો ત્યાગ કરી, સમુદ્રમાં હવકી મારી; અને પોતાકાના મુઝદુઃખ સાથે એકરૂપ થવાને વદલે, પોતા પૂરતો જ વિચાર કરી એ પોતાની જાન બચાવી. એ પૌરાણિક કથા આગળ કરી કયિ કહે છે :]

માતલા ઇન્ડે કેંકેલ્યા વગ્ગના સચ્ચત પ્રહારોથી, કે જે પ્રહારો અમિનો ઉપગાઉપની જ્વાલાઓ વહાર પડતી હોવાને લીધે વિશેષ દુઃસહ થયા હતા. તે પ્રહારોથી પાસ કપાઈ જાત તો તે મૈનાક માટે ચહેતર હતું; પણ પોતાના પિતા, હિમાલય, સકટમાં સપડાઈને અમહાય શન્યા હાંચ એવે વગ્ગતે, તેનો કશો ધ્યાલ રાહ્યા વગર, કેવલ પોતાની જાતને બચાવવા જાતર મહામાગ્ગના પાળીમાં ભૂમકો મારી સતાઈ જતું, એ તેને માટે સાચે જ ઉચિત ન હતું.

૫૨. જેમનુ મન સતોપના મુઝને લીધે છીલેલુ છે, તમના આનંદમાં જેને કારણે કશો વેર પડયો નથી, અને જેમની યુદ્ધિ ધનલોભથી ધ્યાકુઝ થઈ છે, તમના તૃણા પણ જેના દ્વારા હળાઈ નથી;-- એવો અપાર સંપત્તિનો મંડાર (મુવર્ણપર્વત મેરુ) ત્રિધાના એ કોને માટે મગ્ગ્યો હશે ? આગરે જેનુ મુવર્ણમાહાત્મ્ય પોતાનાં અંદર જ મમાઈ ગયેલું છે એવા મેરુની મારી આગલ કઈ કદર નથી

[પાટાંતર સ્વીકારીએ તો આ જ શ્લોક નીચે પ્રમાણે અર્થ આપે છે :]

જેમનું મન સંતોષમુખથી જાગૃત થયું છે, તેમને માટે જે માટીથી જુદો નથી; અને જેમની બુદ્ધિ ધન-લોભને લીધે આકળી થઈ છે, તેવા પામર લોકો જેના મુખી પહોંચી શકતા નથી; — એવો એ અપાર સંપત્તિનો ખંડાર વિધાતા, આમ કોને માટે વનાવ્યો હશે ?

જેનો મુવર્ણમહિમા પોતાની ખંદર જ સમાઈ ગયો છે, લોભી કે સંતોષી કોઈના જ કામનો નથી, તેનો મેરુ મને આરુપી શકતો નથી

૫૩. ઝીવદાઓનાં મૂંચણાંથી રાદયદનુ, લાલથી મીનું થયેલું, દુર્ગંધ મારતું, જોતા જ ચીતરી વહે એડું તથા માંસ વિનાનું એડું માળમનું હાડકું અત્યન્ત સ્વાદથી પોતે કરડતો હોય, તેવું વગ્નતે કૂનરો, દેવોનો રાજા, ઇન્દ્ર પામે આવે તોય; તેને જોઈને શરમાતો નથી, કેમકે ધુદ્ર પ્રાણી પોતે સંધરેલી કે અપનાવેલી વસ્તુ પેટલી તુચ્છ છે એનો સ્થાન કરી જ શકતો નથી.

૫૪. અમૃત ટપકનું હોય, એવાં મધુર ચોધવચનોથી જ જે માણસ દુષ્ટોને મનમાર્ગે આળવાની હામ મીડે છે, તે જાણે કમલના કોમલ સંતુઓ વડે મદોન્મત્ત હાર્થને વાંધવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અથવા જાણે શિરીષ કૃત્તની

૫૮. સાલ્વપૂત શબ્દોર્થો જેમની વાળી સુન્દર બની છે, અને જેમની પાસે વેદાદિ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન શિષ્યોને આપી શકાય એવું છે (એટલે કે જેઓ પોતાનું કીમતી જ્ઞાન શિષ્યોને સપ્ત્ત રીતે આપવાની શક્તિ ધરાવે છે) એવા વિદ્યાત કવિપંડિતો જે રાજાના દેશમાં નિર્ધન દશા ભોગવે છે તે તે રાજાની નગુણાઈ છે. કવિઓ તો સંપત્તિ વિના પણ બાદશાહ હોય છે. મોઘામૂલા રત્નોની કિંમત ઓછી આંકનાર નાદાન રત્નપારસુઓ જ નિંદાપાત્ર હોય છે, નહીં કે રત્નો.

૫૯. માણસમાં જો લજ્જાશીલતા કે મર્યાદા હોય તો એ જહતા મનાય છે, પ્રત કરવા તરફ રુચિ હોય તો તે દંભ ગણાય છે; પવિત્ર આચરણ જો એને વસંદ હોય તો એ કપટ કે ધૂર્નતા ઠરાવવામાં આવે છે; શર માણસમાં નિર્દયતાનું આરોપણ થાય છે; એ જ માણસ જો શાંત કે ધીમો હોય તો એ એની દુર્બલતા ગણાય છે, એ જો મૌન-મેવી હોય તો એ વેવકૂફી, અને વક્તા હોય તો એ વાચાલ્લતા કહેવામાં આવે છે; માણસ પ્રિય વાતો કરે તો એ દીનતા, અને તેજસ્વિતા થતાવે તો એ ષર્મદ ગણાય છે. ત્યારે એમાં કયો ગુણ છે કે જે દુર્જનોએ વગ્યોડવો નથી ?

૬૦. જ્ઞાન અદિ પરમ તત્ત્વો લેમને પ્રાપ્ત છે, એવા પંડિતોની અવગણના કરીશ મા તળસૂચ્યા જેવી તુચ્છ મંપતિ તેમને સંબંધનકારક થઈ શકતી નથી. તારા જ વહેવા માંડેલા મદના પ્રવાહથી લેમનો મંડસ્થાલો કાઢ્યાં કાઢ્યાં થયાં છે એવા દાથીઓને કમઢના તંતુઓ રોકી નથી શકના.

૬૧. છટનાર કે હરણ કરનારની જે નજરે પણ ચડતું નથી, જે હંમેશ માણસનું અકલ્પિત કન્યાણ જ કરે છે, યાવકોને સતત આપ્યા કર્યું હોય તોયે છટવાને ઘડેલે જે પરાકાંડી નુધી વધ્યા જ કરે છે, અને કપનો અન્ત આવે તોયે જે નાશ પામતુ નથી, પણ વિદ્યા નામથી આંઢ્યાતું, આનરિક ધન લેમની પાસે છે, તમની સાથે હે રાજાઓ, અભિમાનનુ વર્તન છોડી દો. એવાઓ માથે કોણ હરીપડે કરી શકે.

૬૨ કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ ન કરવો, પારકાનું ધન હરણ કરતા ચિત્તને રોકવું, માત્રુ ઢોલયુ, યોગ્ય મમંચે, પાંતાની શક્તિ પ્રમાણે દાન આપવું, પરસ્ત્રી વિશે વાતચીત મરસી પણ ન કરવી, તૃષ્ણા ઇટલે કે વામનાના પ્રવાહનો ઉદ્ધ કરવો, વડીલો પ્રત્યે વિનયશીલ થવું અને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયા રાગવી આગો આ આચાર વધા ધર્મોના તમામ શાસ્ત્રોને મંમન છે અને એ જ કન્યાણનો સાર્વભૌમ માર્ગ છે

૬૩. માણસમાં જો ક્ષમા હોય તો આત્મરક્ષણ માટે કયવ — વહતરની શી જરૂર ? જો એનામાં ક્રોધ હોય તો વીજા શત્રુઓની જરૂર શી ? ન્યાતીલા હોય તો પઠી અગ્નિની જરૂર શી ? જો અનુકૂલ સ્નેહી મિત્રો હોય તો દિવ્ય ઔપધિ રાખવાની આવશ્યકતા શી ? 'જો હુજનો પાસે હોય તો શું સર્વો પળ જોઈએ છે ? અને જો સંસ્કારવતી વિદ્યા કેલ્લેલી હોય તો ધનની કિંમત શી ? જો લાજલજ્જા હોય તો આભૂષણ વગર શું નડવાનું હતું ? અને જો સાદું કાવ્ય રચવાની શક્તિ હોય તો પઠી હકૂમતની શી તમમ્મા ?

૬૪. [માણસ સૂતો હોય, ઝનમત્ત થયો હોય અથવા સંકટમાં ફસાયો હોય ત્યારે તેની સલામતી જોખમમાં હોય છે. હવે એ જ ગફલત જો મોટા જંગલમાં કે રણમાં હોઈએ ત્યારે, શત્રુ કે અગ્નિ કે જલધી પેરાયા હોઈએ ત્યારે, અથવા મહાસાગરમાં કે પર્વતની ટોચે કમા હોઈએ ત્યારે આવી પટે તો તો પૂઠવુ જ શું ? પળ એવે ટેકાણે એવી અવસ્થામાં પળ, પૂર્વે કરેલાં પુણ્યોને લીધે જ માણસ વચી જાય છે — એ ભાવ વ્યક્ત કરતાં કવિ કહે છે :]

વનમાં કે રણમાં, શત્રુ, જલ કે અગ્નિ વચ્ચે.
મહાસાગરમાં કે પર્વતની ટોચે, માણસ સૂતો હોય, ઝનમત્ત
અવસ્થામાં હોય કે કપોદી દસામાં પડયો હોય ત્યારે,
પૂર્વે કરેલાં પુણ્યા જ એને રક્ષે છે.

નાન આવરુ છોડીને કામડાની પેઠે પારકાને ઘેર પેટ ભર્યું;
 તોયે પાપ કર્મમાં રાવનાર, હે તૃષ્ણો, તું હજુ તૃપ્ત થતી નથી
 એટલું જ નહિ, પણ દિનરાત તું વધતી જ જાય છે!
 હજી તને શાતા વઢતી નથી ?

૬૮. ‘તને મલ્લા માટે અત્યારે શેઠને વચ્ચત નથી,’
 ‘શેઠ હાલ એકાંતમાં સ્નાનગી વાતો કરે છે,’ ‘માલિક
 સૂતા છે,’ ‘જો અહીં ઝમ્મો રહીને જોયા ફરીશ તો
 મહારાજ ચિડાશે,’ એવાં એવાં વચનો જેમને વારણે
 મોંભલ્યાં પડે છે, તેમને પડતા મૂકીને, હે ચિત્ત ! તું
 વિશ્વેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો આશ્રય લે. ત્યાં તો તને
 રોકવા માટે કોઈ દરવાજા નહિ હોય, તને કોઈ કઠોર ઘેન
 નહિ મોંભલ્યાં અને વધારામાં ત્યાં તને અપાર શાંતિમુર
 મળી જશે

૬૯. અમિની દાહકતા ન જાણવાને કારણે પતંગિયું
 ભલે દીવાની જ્યોતિ ઉપર ધસી પડે; તેમ જ અજ્ઞાનને
 કારણે માટલી પણ માટીમારના ચાતુકના ઓંકડાને છેટે
 મોટવેલું માંસ ભલે ગટ્ટી જાય; પણ પરિણામની પૂરેપૂરી
 જાગ્રકારી હોવા છતાં, આપણે વિપત્તિઓની જાગ્રકારી મૂંઝવણો
 વિચારોને છોડી દેતા નથી ! દ્રાવ્ય ! કેટલો અગાવ છે
 મોહનો આ મહિમા !

૬૩. તું અધિકારસંપન્ન રાજા છે, જ્યારે અમે પોતાના આચાર્યની સેવા કરીને મેઢવેલા જ્ઞાનનું અભિમાન રાહી ડન્નત થવા માગીએ છીએ. તારી કીર્તિ તારા વૈભવને કારણે છે, જ્યારે અમારી કીર્તિ કવિઓ દશે દિશામાં ફેલાવે છે. આવી રીતે, હે અભિમાની રાજા આપણી વજ્રે મોટો તફાવત છે. જો તું અમને જોઈને મોં ફેરવી હેતો હોય તો અમે પણ ચિલકુલ બેદરકાર છીએ.

[માનધનાતિ° ને ઠેકાણે માનદ નાતિ° પાઠ લેવો વધારે સારો છે. એ પાઠમેદ લેતાં શ્લોકનો આ અર્થ થાય —]

તું સિંહાસનારૂઢ થયેલો અધિકારસંપન્ન રાજા છે, તો અમે પણ અમારા ગુરુજનની રીતસર સેવા કરીને મેઢવેલા જ્ઞાનના સદભિમાનથી અને આત્મવિશ્વાસથી માથું ઝંઝું રાહીએ છીએ. તું તારા વૈભવને સીધે પ્રહ્યાત છે, તો અમારી કીર્તિ પણ કવિઓ દશે દિશામાં ફેલાવે છે. એવી રીતે, હે માનદ રાજા, આપણા બેની વચ્ચે જ્ઞાતો તફાવત નથી. તેમ છતાં જો તું અમારે વિષે બેપરવા હોય તો અમે પણ તદ્દન બેદરકાર છીએ.

૬૪. સૈકંડો રાજાઓ જેને મોગવતાં એક ક્ષણ પણ સાલી રહેવા દેતા નથી, તેવી પૃથ્વી મઢતાં રાજાઓને આટલું અભિમાન હીંદને થાય છે ? પણ એમની વાત જવા દઈએ. અહીં તો એ જ પૃથ્વીના એક કકડાના કકડાનું

ચનાવેલાં એવાં હિમાલયનાં પવિત્ર શિલઃસ્થાનો શું થયાં
નાશ પામી ગયાં છે કે જેથી માણસ અપમાન વહોરી
લઈને પણ પારકાને ત્યાં મીરાનું રાઈને જીવવામાં રાચે છે?

૭૭. [સંસ્કૃતમાં એક વહેવત છે:- ‘ગંદૂપજેલમાત્રેણ
શકરી ફુરફુરાયતે.’ શકરી એક વહુ જ નાનકડી
માછલી હોય છે, એને ચાંગડા જેટલું પાણી મળે તો
તેટલામાં એ રાખી યઈને ફુર ફુર નાચે છે, પણ એ
ધીચારીની શક્તિ કેવડી ? એના નાચવાથી શું મહાસાગર
પ્રકુલ્લ થવાનો હતો ?]

જે મનસ્વી છે તેને આ નજીકું મદ્યાળ્ડનામનું કુંડાણું
ધોડું જ સોભાથી શકવાનું હતું ? નાનકડી શકરીના
કૂર્લકૂદ કરવાથી સાગર કદી કોમ પામે સરો ?

૭૮. માંસ વિનાનો, અને માત્ર થોડાક સ્નાયુ અને
ચરર્ધાના કળ ચોટી રહ્યાથી મેલો જળાતો, હાડકાનો કકડો
જડવાથી કૂતરો રાખી રાખી થાય છે; જોકે તેથી એની
મૂલ તો મટી શકતી નથી જ. જ્યારે સિંહ, કોઈ શિયાળ
સોળામાં આવી પહોંચું હોય તોયે, તેને ત્યજી દઈને હાથીને
જ મારે છે.

વધું જ છે કે કોઈ પણ પ્રાણી, ચક્રમાં સપડાયું
હોય તોયે, પોતાના વ્યક્તિત્વને શોમે એડું જ ફલ મેલવવા
માગવાનું.

૬૯. કમલદલ ઉપરના પાણીની જેને ઉપમા અપાય છે, એવા આ નશ્વર પ્રાણોને માટે, સારાં નરસાંનો વિવેક છોટી દઈ અમે શું શું નથી કર્યું ? કેમ કે ધનના મદથી જેમની લાગણીઓ ચહેર મારી ગઈ છે, એવા મોટા માણસો આગલ, સાવ નિર્લેઝ થઈને આત્મસ્તુતિ કરવાનું પાતક પણ અમે કરી ચૂક્યા !

૮૦. હે હૃદય, રોજ ડઠીને પારકાનાં ચિત્તોની અનેક રીતે આરાધના કરી તેમને પ્રસન્ન કરવા માટે તું શા માટે આ મહા કલેશનો કાફલ ધીંદે છે ? તું જો પોતે અંદરથી જ પ્રસન્ન થાય તો તારામાં ચિંતામણિના ગુણોનો ઉદય एनी મેલે થયે, અને પછી તારો અનાસક્ત સકલ્પ તારી કઈ હચ્છા પરિપૂર્ણ નહિ કરે ?

૮૧. કોઈ ટેકાળે ધીનાવાદન ચાલે છે, તો કોઈ ટેકાળે ‘ હાય રે હાય ’ના રોદનાં સંભચાય છે; કોઈ ટેકાળે વિદ્વાનોનો કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ ચાલતો હોય છે, તો કોઈ ટેકાળે પીધેલા દારૂદ્રિયાઓની લડવાઈ ચાલતી હોય છે; કોઈ ટેકાળે સુંદર લલ્લનાઓ દેસાય છે, તો કોઈ ટેકાળે ગલત્કોટથી પીઢાતી સ્ત્રીઓ નજરે પડે છે. સાચે જ આ સંસાર અમૃતમય છે કે વિષમય તેની કાંઈ જ સ્વર પડતી નથી.

૮૨. ધનરૂપી તુચ્છ મૃગજઙ્ઙના સાગરનું પાણી પીવા મપતા હે જડયુદ્ધે પશો, તેં કરેલાં કેટલાં કેટલાં કામો કેટલી વધી પાર પડી ભાંગ્યાં નથી શું ? તેમ છતાંય તારી ઉત્કટ વાસના હજી વિરામ પામતી નથી; તેમ જ તારું હૈયું ભાંગી જઈ એના સેંકડો ટુકડા થતા નથી. એ ઉપરથી લાગે છે કે જરૂર તારું હૃદય યજ્ઞ જેવા કઠણ પથ્થરનું જ બનેલું છે.

૮૩. આત્મના થોડાક પલકારા જેટલી જ જેની આવરણ છે એવો વેદ જ્યાં મઢ્યો છે ત્યાં સ્વર નથી પડતી કે કરડું શું. સુરનદી ગંગાને કિનારે તપાચરણ કરતા રહીએ, કે સદ્ગુણમંદિત પત્નીની સોયતમા સંસ્કારી જીવન ગાઢીએ ? ન્યાય, સાંસ્થ, વેદાન્ત આદિ વિવિધ શાસ્ત્રોનું અને દર્શનોનું અધ્યયન કરીએ, કે જાતજાતના કાવ્યામૃતના મધુર રસોનું પાન કરીએ ? (‘રાત ઢંકી અને વેપ જ્ઞાતા’ જેવી સ્થિતિ થઈ છે.)

૮૪. ડંઙી આલેશાન હવેલી, સુઝાનો વચ્ચે માન્યતા પામેલા દીકરાઓ, અગણિત સંપત્તિ, કલ્યાણી પ્રિય પત્ની, જુવાનીની અવસ્થા, એ વધું જોઈને, અજ્ઞાનને લીધે મૂઢ બનેલો માણસ આ વિશ્વને ચિરકાલ ટકનારું માને છે અને સુશીથી સસારરૂપી તુરંગમાં પ્રવેશ કરે છે; જ્યારે આ વધી વસ્તુઓ ક્ષણભંગુર છે એમ જો જોઈ શકે છે તે ધન્ય માણસ આ વધી વસ્તુઓનો સદંતર ત્યાગ કરે છે.

૮૨. હે હરણ, તુ, જે ધનિકોના મોઢા તરફ વારે વારે જોતું નથી, તેમની આગઢ ચોટા ચોટા મુશામતના વચનો બોલતું નથી, એમનાં ગર્વભર્યા વચનો સાંભળતું નથી અને આશાનું માર્યું એમની પાછઢ પાછઢ દોડતું નથી, મૂલ લાગે ત્યારે કુમહું ઘાસ ચાઈ છે છે અને સૂવાનો વસત થયે મુસેથી સૂઈ જાય છે, અને આમ સંતોષવાહું જીવન ગાઢે છે; તો મને કહે કે તું ક્યાં અને કયું તપ તપ્યું કે જેથી આટલી સિદ્ધિ તને પ્રાપ્ત થઈ ?

અથવા

હે કુરંગ હરણ, તું કયું તપ સેવ્યું છે, કયે ઠેકાણે સાધના સાધી છે એ મને કહે કેમ કે તું ધનિકોના મોઢા તરફ વારે વારે જોતું નથી તેમનાં ચોટી ચોટી મુશામત કરતું નથી, તેમનાં ગર્વભર્યા વચનો સાંભળતું નથી અને મારે આશાનું માર્યું એમની પાછઢ પાછઢ દોડતું નથી, સૂવાનો વસત થયે તું કુમહું ઘાસ ચાઈ છે છે અને ઝંઘ આવતા ઝંઘી જાય છે, મારે તપ કર્યા વગર આવું સંતોષવાહું જીવન કોણ ગાઢી શકે ?

૮૬. શું મિરિકંદરોમાંથી કે પર્વતની લીળોમાંથી કંદમૂળોનો સર્વંતર નાશ થયો છે ? અથવા શું પર્વતો ઉપર વહેતાં શરણાંઓ વધાં મુકાઈ ગયા ? અથવા શું રસમર્યાં ફલોથી લન્નેલી તેમ જ વન્કઓ પૂરાં પામી શકે તેવી છાલવાઢી ઢાઢીઓ કાઢ પરથી નાશ પામી ગઈ છે ? કે (અન્નવન્નની આટલી સહેલી ઝોગવાઈ હોવા છતાં,) મહા-

મહેનતે પ્રાપ્ત થયેલા અલ્પશા ધનને લીધે ઠટેલા અહંકારરૂપી પવનથી નાચતી મૃકુટીવાલ્યાં અને સાવ વિનયશૂન્ય થયેલાં એવાં દુર્જનોનાં મોઢાં તરફ લોકો જોયા કરે છે !

૮૭. ગંગાને કિનારે, હિમાલય પર્વતની કોઈ શિલા ઉપર પચાસન વાઢીને હું બેઠો હોઉં, અને મહાનું ધ્યાન ધરવાનો અભ્યાસ કરતાં યોગનિદ્રાની સમાધિમાં લીન થયો હોઉં, અને તે સ્થિતિમાં કેવલ વાલ મૃગલાં જ નહિ, પણ ઘરડાં હરણો પણ શંકા કે ચીક તદ્દન ત્યજી દઈને મારી પાસે આવે અને પોતાનાં હોંગડાં મારા શરીર સાથે ઘસીને સંજવાલવમો આનંદ પામે, એવા ભામ્યના દિવસો મને લાધશે સરા ?

૮૮. પર્વતની ગુફાઓમાં રહીને પરમ જ્યોતિર્નું જેમો ધ્યાન ધરે છે, અને તે વચ્ચે નિઃશકપણે સ્વોચ્છામાં આવીને આરામ કરતાં પક્ષીઓ જેમના આનંદાધુનું પાન કરે છે, એવા પુણ્યવાન પુરુષોને ધન્ય છે ! જ્યારે અમે તો મનમાં ને મનમાં મોટી મોટી હવેલીઓ વાંધીને તેમના પ્રાકારમાં આવેલી વાવને કિનારે ક્રીડોદ્યાન કર્યીને એની અંદર વિલાસ કરતા પોતાની જિંદગી નિર્ર્થક સુટાડીએ છીએ.

૮૯. [અદ્વૈતસિદ્ધિની સાધના કરતાં, કવિ પોતાની કલ્યાણ-કામના વ્યક્ત કરે છે —]

ભયાનક સર્પ હો કે આહાદકારી પૂલ્લોનો દાર હો;
કંપાવનાર શત્રુ હો કે હૂંફ આપનાર સ્નેહી હો; મહામૂંડું

રત્ન હો કે માટીનું તુચ્છ હેંફું હો; કુમુદકોમલ શૈવ્યા
 હો કે અકુળા પથ્થરો પથરાયેલા હો; નજર સામે ધામનાં
 તળસલાં હો કે રમણીઓનો સમૂહ હો; મારી તો એ વધા
 પ્રત્યે સમદષ્ટિ જ રહો, અને એવી સ્થિતિમાં કોઈ તપોવનમાં
 ઋન્યાગકારી 'શિવ શિવ શિવ'નો જાપ જપતાં મારા દિવસો
 પસાર પાઓ.

[આ આજ્ઞા વિશ્વ સાથે આત્મિક્યનો સાક્ષાત્કાર થવાથી
 જે સમાધાન મળે છે, તે પ્રાપ્ત થયેલો માણસ પોતાની સ્થિતિ
 વર્ણવે છે. એ રીતે પણ અંજોકનો અર્થ કરી શકાય.]

સર્પ હો કે પુષ્પનો હાર હો કંપાવનારો પ્રયત્ન શત્રુ
 હો કે હૂંફ આપનારો મિત્ર હો, મહામૂલ્ય રત્ન હો કે
 માટીનું તુચ્છ હેંફું હો, ફૂલની શૈવ્યા હો કે પથરાઓ
 પથરેલા હો, સામે તૂળ હો કે સ્ત્રીઓનો મમુદાય હો, એ
 વધા વિષે મારી સમદષ્ટિ જ રહે છે અને પછી કોઈ
 તપોવનમાં નિરિષ્ટ અને શાન્ત થઈને 'શિવ, શિવ, શિવ'નો
 ઋન્યાગકારી શાન્તિ-જાપ કરતાં મારા દિવસો પસાર
 પાવ છે.

૧૦. વિપયો ગમે ટેટલા લાંબા વચ્ચત સુધી આપણી
 સાથે રહે તોયે અંતે તે છોદીને જવાના જ. છતાં માણસ
 પોતાની મેઢે એમને છોદી દેતો નથી તો તેમાં એને શાસ
 કંઈ લાભ થાય છે સ્વરો ? સ્વર્ગ જોતાં વિપયો જ્યારે પોતે
 જ પોતાની મરજી કે નિયમ પ્રમાણે માણસને છોદી જાય

છે ત્યારે એને પાર વગરની હૈયા-ઘડતરા થાય છે. જ્યારે માણસ પોતે એમને ત્યજી દે તો એ વિષયો તેને અનંત શાંતિમુખ આપતા જાય છે.

૧૧. માણસને મળતું ફલ તેના કરેલાં કર્મો પર આધાર રાખે છે અને તેની યુદ્ધિ પણ પૂર્વે કરેલાં કર્મને જ અનુસરે છે. યુદ્ધિનું ઘડતર તો કરેલાં કર્મોની દેવો ઉપર જ અવલંબે છે. આમ મનુષ્યજીવનમાં કર્મ જ સર્વોપરી હોવાથી કાલ્યા માણસે સારી પેઠે આગલ પાછલનો વિચાર કરીને જ કામો કરવાં જોઈએ.

[અને યુદ્ધિની કેલવણીમાં પણ કર્મકૌશલ ઉપર જ વધારે ભાર મૂકવો જોઈએ.]

અથવા

[કર્મ એટલે પૂર્વજન્મે કરેલું કર્મ એવો અર્થ કરી ' કર્મ ' શબ્દ લગભગ દૈવના અર્થમાં વાપરીને કેટલાક લોકો આ શ્લોકનો જુદો જ અર્થ કરે છે અને ધીજી લીટીમાંનો ' તથાપિ ' શબ્દ એમને અનુકૂલ આવે છે. તેમની દૃષ્ટિએ આ શ્લોકનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય —]

માણસને મળતું ફલ તેનાં પૂર્વજન્મનાં કર્મો પર આધાર રાખે છે. જાજની એની યુદ્ધિ પણ પૂર્વમથે કરેલા કર્મને જ અનુસરે છે. આમ માણસ કપી સીતે પરતંત્ર છે. છતાં કાલ્યા માણસે, હૈશ્વરે યુદ્ધિ આપી છે એટલા શાતર

તત્તમ રીતે વિચાર કરીને જ કર્મો કરતા રહેવું જોઈએ;
 ૬ જેથી આ નદિ તો આગલો ભવ તો મુધરે.

[પહેલો જ અર્થ સ્પષ્ટ જણાય છે. આ ભવનો
 વેચાર કરીને જ જ્યાં ચાલી શકાય એમ હોય ત્યાં
 આગળના અને પાછળના ભવોની વાત સ્પષ્ટ આવવી
 અનાવર્યક છે. સ્વર્ગ-સૂત્ર-પ્રયિતો દિ લોકઃ ।]

૧૨. આપણા ભાગ્યના વિધાતા સરીકે આપણે દેવોને
 નમસ્કાર કરીએ છીએ, પણ તે દેવો પણ મૂઆ વિધિને વશ
 રહીને જ નથી ચાલતા છું ? તેથી વંદન તો વિધિને
 (દેવને) જ કરવું પડે. પણ એ દેવ પણ સ્વસંત્ર કર્યા
 છે ? એ કર્મ પ્રમાણે નિધિત, અમુક ચોક્કસ ફલ જ
 આપનાર હોય છે. અને ફલ તો કર્મને આધીન છે. તો
 પછી એ અમારે દેવોને ભંડેને છું કરીશું ? અને દેવને ભંડેને
 પણ છું કરીશું ? જેની આગળ વિધિ-વિધાતાનું પણ કશું
 ચાલતું નથી, તે કર્મને જ અમારું વંદન હજો.

૧૩. જે દેવાધિદેવ કર્મે પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મદેવને કુંભારની
 જેમ બ્રહ્મારૂપી ઘડાની અંદર અનેકવિધ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાના
 કામ ઉપર નીમ્યો, સર્વવ્યાપી વિષ્ણુને પણ દશાવતાર ભેવાના
 મહાસંકટમાં ધકેલ્યો, અને શંકર સ્વને હાથમાં સોપરી આપી
 વડે મિત્રા માટે રાહદતો કર્યો, અને જેના નિયમનને
 પરિણામે સૂર્ય આકાશમાં અચૂંક ચમકા કરે છે, તે સર્વ-
 સમર્થ કર્મને જ અમારા નમસ્કાર હજો

૧૪. નીચ લોકોની આરાધના કરતાં કરતાં, એમના અપશબ્દો જેમતેમ કરીને સહન કર્યા; આંખમાં આવતાં આંસુને અંદર ને અંદર રોકીને શૂન્ય મનથી તેમને રીસવવા હસી ચતાવ્યું; મનની વધી લાગણીઓ દબાવી દીધી; અને જેમની હુદ્દિ વહેર મારી ને અવઢી થઈ છે એવા લોકો આગઢ પળ હાથ જોડયા; હવે, હે નપફટ, વિફઢ આશે ! હજીયે તું મને, ઘીજે ક્યાં ક્યાં નચાવવા માગે છે ?

૧૫. [સ્વાભિમાની માણસ પળ ગૃહસ્થાશ્રમની વિટંબણાઓથી જેર થઈને ભિક્ષાનાં વચનો મોઢામાંથી ફાટવા તૈયાર થાય છે એ ધીનાને ધ્યાનમાં રાખીને કવિ કહે છે —]

ભૂલથી અકઢ્યાતાં અને લીલું મોઢું કરીને રોતાં કકઢ્યાં છોકરાંઓ જેનાં ફાટયાં તૂટયાં વઢોને રેંચતાં હોય છે અને તેમને શાન્ત કરવાનો કશો જ ઉપાય હાથમાં ન હોવાથી જે લાચાર થઈ બેઠી છે, એવી વિચારી દયામળી ગૃહિણી નજર આગઢ ન હોત તો કયો સ્વાભિમાની માણસ, પોતાની યાચના વિફઢ જણે એ ભયને કારણે ગદગદ થયેલી વાળીએ, તૂટતા અને સારી પડતા અગરે, પોતાના ચઢ્યા પેટને માટે કોઈની આગઢ ‘ મને કાંઈક આપો ’ એમ કહેવા તૈયાર થાત ?

૧૬. અમે ષણું રામ્યું, પળ તે ક્ષમાને સીધે નહિ; ગૃહસ્થાશ્રમનાં મુશોનો ત્યાગ કર્યો, પળ તે સંતોષ સમાધાનને

કારણે નહિ; અસુચ એવાં ટાઢ, તડપો, પવન આદિ સહન કર્યાં, પણ તે કેવલ ઘટેજા મારીને, તપાચરણ તરીકે નહિ; પ્રાણોનું નિયમન કરીને, એકાગ્ર ચિત્તે દિનરાત ધ્યાન ધર્યું; પણ તે ધનનું, મગવાન શંકરના ચરણનું નહિ; આમ જે જે કર્મો મુનિઓ કરે છે તે વર્ષાં અમે કર્યાં પણ તે તે ફલથી માત્ર અમે વંચિત જ રહ્યાં.

૧૭. બ્રહ્મજ્ઞાનને લીધે જેમના મનમાં વિવેક જાગ્યો છે, અને તેથી જેમની યુદ્ધિ નિર્મલ થઈ છે તેઓ કેટલું વધુ વિકટ કામ કરે છે, કે પ્રત્યક્ષ ભોગવાતા વૈભવને, સહન નિઃસ્પૃહ થઈ, સદંતર છોડી દે છે. જ્યારે અમે જે સંપત્તિ ભૂતકાળમાં અમને મળી નથી, વર્તમાનકાળમાં જે અમારી પાસે નથી, અને ભવિષ્યકાળમાં મલશે જ એવી જેને વિષે ચોક્કસ યાનરી નથી અને જેને પશ્ચત્ત વાસનામાં જ અમે પકડી રાખી છે, એવી કાર્પનિક સંપત્તિનો માનસિક ત્યાગ કરવા પણ સમર્થ નથી.

૧૮. આ વિશાલ વિશ્વમાં આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી જે અમર્યાદ વસ્તુઓ છે, તેમાંજ વરાહ અને રાહુ એ છે જ ચમત્કારના વિષય તરીકે સહુથી ચઢી જાય છે. કારણ કે એકે (વરાહે) દૂબેલી પૃથ્વીને પોતાના દાંતની અળી ઉપર ડગાવી લીધી, જ્યારે વીજો (રાહુ), કેવલ પોતાનું માથું જ બાકી રહેલું હોવા છતાં, સૂર્ય જેવા તેજસ્વી

શત્રુને ગઢી જાય છે, અને પછો ઉદારતાથી એને છોડી
પણ દે છે.

૧૯. હે ચિત્ત, તું ન તો પાતાલમાંથી ઘઢી રાજાને
છોડાવ્યો, ન દુનિયામાંથી મૃત્યુનો ક્ષય કર્યા. ચંદ્ર ઉપર
દેખાઈ આવતો મેલો ઢાઘો તું ભૂંસ્યો નથી અને લોકોના
વ્યાધિઓનો પણ સમૂહ ઉચ્છેદ તું કર્યો નથી. આ પૃથ્વીને
જરા ઝંચકીને, વિચારા રોષના માયા ઉપરનો ભાર પણ ક્ષણવાર
હઠવો કર્યો નથી. ત્યારે સત્પુરુષોમાં પોતાની ગણના હોવાનું
વૃથા અભિમાન ધારણ કરતાં તને શરમ નથી આવતી ?

[આ શ્લોકની છેલ્લી લીટી જરા અટપટી છે. છંદમાં
'ન' શબ્દ ન થેઠો એટલે છોડી દીધો લાગે છે. 'અભિમાન'
અને 'ગણના'ના સ્થાનનો પણ મોટાલો થયો લાગે છે.]

૧૦૦. તે કાચવો જ રારેસર જન્મ્યો કહેવાય કે
જેને આ વિશાળ પૃથ્વીનો ભાર ઝંચકવા પોતાની પીઠ
અર્પણ કરી. તે જ પ્રમાણે ધ્રુવનો જન્મ પણ ધન્ય રારો કે
જેને આધારે તારાઓનું આતું ય્યોતિર્મદ્દલ નિયમ પ્રમાણે
કર્યા કરે છે.

હવે ધ્રુવની જેમ ઉપર આકાશમાં કે કાચવાની જેમ
નીચે પાતાલમાં, જેઓ પારકાનું દિત કરી શક્તા નથી
તેવાં વાઙ્મનીં ચર્ધાં પ્રાણીઓ નકામી પાંચ ફૂટેલાં, ઉમરાના
પલ્લનો ઁંદરનાં મગતરાં જેવાં કેવલ મરી જવા માટે જ

જન્મ છે છે. તેમને હાથે કોઈનું ઐહિક કે પારલૌકિક કન્યાગ થતું નથી.

૧૦૧. [પોતાની મર્યાદા ન છોડનાર સાગર અને પોતાને સ્થાને સ્થિર રહેનાર કુલપર્વતો વચ્ચે પ્રલયકાળ આવે સ્યારે ચલે જ છે. પણ મહાત્માઓ આવી દુરતા વતાવતા નથી. તેઓ તો જેમ સંકટ વધારે તેમ વધારે જ અઢગ થવાના એમ સમજાવતાં કવિ કહે છે —]

હે જડમતે, વિપદાઢે મહાત્માઓનો ધૈર્યનાશ થયેલો જોવા તું દ્રષ્ટતો હોય તો એ સોટો પ્રયાસ તું છોડી દે, આ મહાત્માઓ કાંઈ તમારા દુર કુલપર્વત પણ નથી અને પામર સાગર પણ નથી કે જેઓ પ્રલયકાળ આવે કે તરત પોતાનો સ્વધર્મકર્મનો નિયમ પણ ડલટાવી દે છે.

૧૦૨. મિન્ન મિન્ન શાસ્ત્રોના અર્થની વિચારણા કરવાની જેની ચંચલતા શમી ગઈ છે, અનેકાનેક રસયુક્ત કાવ્યોનો અપ્રવાદ લેવાનું જેનું કુતૂહલ ઓસરી ગયું છે, ન્યાય અને તર્કના અધ્યયનને લીધે ડટતી જેની અનેક શંકાઓ અને વિકલ્પોના વિસ્તારનો નિઃસંપપ્પે નિરાસ થયો છે, એવું માર્ક મન હવે મગવાન શંકરને શરણ જવાને જ કહે છે.

૧૦૩. કોમલ કરુણાથી મરાઈ ગયેલા હૃદયવાદ્ય અમે, સર્વસ્વનું દાન આપીને, કોઈ પવિત્ર તપોવનમાં, શરદાકુતુના

પૂર્ણ ચંદ્રની ચાંદનીથી મનોહર થયેલી રાત્રીઓ, આ સંસારમાં વિધિની ઘટનાઓ કેવાં વિષમ પરિણામો ઉપજાવે છે તેનું સ્મરણ કરતાં, અને ભગવાન શંકરના ચરણમાં જ ચિત્તનું શરણ શોધતાં, પસાર કરીશું.

૧૦૪. વેદ, સ્મૃતિઓ, પુરાણપઠન, અતિ વિસ્તારવાળાં શાસ્ત્રો, તેમ જ — જેને જોરે સ્વર્ગ નામથી ઓઢાયાતા એક ગામઢાની એકાદ ઝૂંપડીમાં નિવાસ કરવાનું મઢે એટલું જ જેનું ફક્ત છે તેવા — યજ્ઞયાગાદિ કર્મકાંડના વિસ્તારથી છું વઢવાનું હતું ? મનવંધનોની દુઃખદાયી જાઢને યાટી નાંખનાર અગ્નિ જેવું, અને સ્વાત્માનંદની પદવીમાં પ્રવેશ કરાવનાર એક સાધનને ઢોઢી દર્શાવે તો વાકી વધા વાળિયાવેઢા છે.

૧૦૫. [વળથિમનાં ચિન્હો ધારણ નહીં કરેલાં હોવાથી, અને અલિપ્ત ભાવે પોતાની મસ્તીમાં ચાલતો દેરાવાથી, જેને વિષે લોકોના મનમાં કુતૂહલ જાગ્યું છે એવા યોગીઓની અનાસક્ત ઘાન્તિ વિષે કવિ લખે છે —]

આ ચાણ્ડાલ છે, કે વ્રજ્ઞાણ છે ? શદ્ર છે કે તપસ્વી છે ? સારાસાર તત્ત્વોનું પૃથ્થારણ કરવામાં કુશલ એવો કોઈ યોગીશ્વર તો આ નહીં હોય ? ઇત્યાદિ સંકાઓ મનમાં ડટવાથી લોકો જેને વિષે છૂટથી જાતજાતની વાનો કરે છે, એવા યોગીઓ કશા હર્ષ શોક વગર પોતાને રતે ચાલ્યા જાય છે.

૧૦૬. કામવિકારના નેત્રરોગની અસરને લીધે જ્યારે અમારામાં અજ્ઞાન અને લંપટતા હતાં ત્યારે આનું જગત નારીમય છે એમ અમારી આંસોને લાગતું. પણ હવે જ્યારે સાર અને અસાર વચ્ચેનો મેદ વતાવતું વિવેકરૂપી અંજન અમે આંજ્યું, ત્યારે સમત્વને પામેલી અમારી દૃષ્ટિ આ સમસ્ત ત્રૈલોક્યને વ્રદ્યમય લેતે છે.

૧૦૭. આ અનેક પ્રકારના ભોગો સ્વમાથે જ ક્ષણ-જીવી છે અને જિંદગી તો આવા ક્ષણભંગુર ભોગોની જ બનેલી હોય છે. ત્યારે, હૈ લોકો, તમે શા પ્રયોજનથી એમની પાઠ્ય અટવાયા કરો છો ? થસ કરો આ વધી ધાધલ.

અમે જો અમારી વાત મામવા લેવી લાગે તો આરામની મેંકડો જાઢ્યો બન્ધનો હઠાવતાં હઠાવતાં પ્રસન્નનિર્મલ્લ બનેલા મનને સ્થિર કરો પોતાને સ્થાને એ સ્થાન તો કામનાઓનો નાશ થવાથી જ હાથમાં આવી શકે છે.

૧૦૮. હે માતા પૃથ્વી, હે તાત વાયુ, હે મિત્ર તેજ, હે પાન્થવ જલ અને હે માઈ આકાશ, તમને થધાને હાથ જોડીને આ હેંડો તમસ્કાર કરું છું. તમારા સત્સગને કારણે જે કોઈ સત્કર્મનો ઉદય થયો, તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા નિર્મલ્લ જ્ઞાનને લીધે તમામ મોહતું જોર દૂર થયું છે, અને હવે હું પરવ્રદ્યમાં કાયમને માટે લીન થાઉં છું.

(હવે પાછા આવવાપણું અને તમારી વચ્ચે રહેવાપણું રહેતું નથી.)

પ્રકીર્ણ શ્લોકો

૧૦૯. પહાડની કોઈ ચિલારે જ જેમણે પોતાનો શબ્દ બનાવી છે, ગિરિગુહાસ્પી ઘરથી જેમણે સંતોષ છે, જ્ઞાહોની છાલ એ જ જેમણે માટે સંપૂર્ણ વસ્ત્ર છે, મૃગલાં અને પક્ષીઓ જેમણે માટે પૂરતા મિત્રો છે, શાહનાં તાજાં રસદાર ફલોથી જ જેમણે ગુજરાન ચાલે છે, સ્ત્રીનાં મધુર પાણી જ જેઓ યોગ્ય પીણું ગણે છે અને જેમનો મનોવિનોદ વિદ્યાસ્પી યુવતી સાથે જ ચાલે છે, એવા લોકો મારે મન તો પરમેશ્વર (નાદશાહ) છે; કેમકે એવા લોકો લોભમાં ફસાઈને, સેવક બનીને, કોઈની આગળ માથું નમાવતા નથી.

૧૧૦. આ દુનિયાદારીની જિંદગીથી હું તો કશું કુશલ જોતો નથી. આમાં કરેલાં શુભ કર્મોના ફલનો વિચાર કરું છું ત્યારે પણ મને તો ભય જ ઝપડે છે. કેમકે લાંબા વયસ્થી સેવેલા વિષયોને પુણ્યના મોટા પ્રવાહનું સિંચન મળે કે તેઓ એવા તો મોટા ધર્મ જાય છે કે વિષયોને સેવનારને અંતે સંકટમાં જ નાખે છે.

૧૧૧. રોજ ને રોજ સૃજના આપમવાળી અને ઊગતાળી આરદા ધટતી જ જાય છે, અને છતાં અનેક જાતનો શાર્વોના મારને લીધે હોજાસ્પ થયેલા દ્વરગાયોમાં

વશત તો જાણ્યામાં પણ નથી આવતો. તેમ જ જગતમાં જન્મ, જરા, વિપત્તિ અને મરણ રોજ ને રોજ જોયા છતાં મનમાં ગ્રાસ ઊપજતો નથી.

સરેસર, પ્રમાદરૂપી મોહમયી મદિરાનું પાન કરીને જગત ડગમગ વળ્યું છે.

૧૧૨. [દુનિયાના અનેક કવિઓએ મનુષ્યજીવનને નાટક સાથે સરસાવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે ભર્તૃહરિ પણ સંસારને રંગભૂમિ કવ્વી માણસ એમાં નટની પેઠે કેવી કેવી ભૂમિકા ધારણ કરે છે એ વર્ણવે છે —]

પછી માટે વાઙ્મય વન્યા પઠી ધીજી પછી માટે એ વિલાસઢીડામાં ચતુર એવો યુવાન યને છે. પછી માટે ધનશૂન્ય ગરીબ યને છે તો ધીજી પછી માટે એ વૈભવને શિખરે વહોંચે છે. આમ નટની પેઠે નાટક ભજવતો ભજવતો પરડો થઈ, અંતે ઘઘાં ગાત્રો જીર્ણ થયાં છે અને મોઢા ઉપર કરચલીઓ છવાઈ છે એવા વેશમાં માણસ યમપુરી નામના નાટકના પડદા પાછળ અલોપ થઈ જાય છે.

૧૧૩. હે પ્રિય મિત્ર, કોઈ કસાયેલો કુંભાર મજબૂત હાથે માટીનો લોચો બનાવે તેમ, દુષ્ટ વિધિ આપણા મનનો લોચો બનાવી તેને ચિંતાના ચાક પર ચડાવે છે અને વિપત્તિરૂપી દણ્ડાના ઉપરાઉપરી આપાતોનો પરિચય કરાવી ચક્કર ચક્કર ફેરવે છે. સ્વયં નથી પડતી કે આમાંથી કેવો ધાટ પડવાની એની દાનત છે.

૧૧૪. માળમની પ્રતિષ્ઠા જરમાઈ જાય, સંપત્તિ પટી જાય, યાચકો આશાએ આવીને રાત્રી દાપે પાટા ડબા માંડે, મળોગહાલોઓની સંમુદ્ય ઓંસરી જાય, આશ્રિતો ત્યાગ પરી જતા રહે અને જુગની પણ ધીમે ધીમે નાશ પામી જાય, એટલે ટાણા માળમ માટે એ જ અનિત મળાય કે એને જાહનનામા પાળીથી પુનિત થયેલા તરફકોવાઘા પર્વતશ્રેષ્ઠ હિમાલયમાં જઈને કોઈ ત્રીણની યાત્રુમાં, એકાંત મુંદર ગુફામાં કે સ્તાકુંઝમાં વાસો કરી લેવો.

૧૧૫. પૂર્વી મુદેસલ એવી આ પેટની રાઈ, શુદ્ધ એવાં માનઆવહની ગાંઠને ઢીલી કરવામાં કુશલ છે; શ્રેષ્ઠ તદગુણોના સમૂહરૂપી પદ્મોમે સંકોચાવનારી જાણે પૂનમની ચાંદની છે; અથગ લગ્ગાસૂત્રી ચેલાની જાહોજલાલી કાપી નાંચનારી કુહાલી છે. એ રાઈ માળસને મચાવી મચાવી કેવો ફજેસ કરે છે !

૧૧૬. [જેણું પાત્ર તેણું પરિણામ, એ સિદ્ધાંત ચરિતાર્થ કરતાં કવિ કહે છે —]

જે જ્ઞાન સુજનોને માટે અભિમાન અને મદ આદિ દુર્ગુણોનું નાશક હોય છે, એ જ કેટલાક લોકોને (દુર્જનોને) માટે મદ અને અભિમાનને પોષક બને છે.

એકાંતનું સ્થાન સંયમી લોકોને માટે મુક્તિનું સાધન મળાય છે, ઝ્યારે એ જ અમ્યા કામચિદ્ધલ લોકોને માટે વિકારોને અત્યંત ઉત્તેજિત કરનારી નીવડે છે.

૧૧૭. હાથી કે મુંડ જેવા જવરદસ્ત પ્રાણીઓનું માંસ
 આરોગ્યનાર ધલ્લાન સિંહ વરગમાં એકાદ વાર જ સંગ કરે
 છે. જ્યારે નિઠ્ઠા મરડિયા ગાંડને જીવનાઈ કવૂનર રોજ ને
 રોજ કામામનત થાય છે; ત્થો, આનું કારણ શું હતું ?
 દુષ્કાને હવસ વધારે !

૧૧૮. મુકાંડને જે હાડપિંજર થયો છે, એક આંત્ર
 જવાથી જે કાળો થયો છે, પગે જે લંગડો છે, જેના
 કાન ગટ્ટી ગયા છે, જેને પૂંડી રહી નથી, ઘણોને
 કારણે જે પહીયી ચરડાવેલો છે, જીવડાઓનાં મેકડોં
 ગૂંચલાંથી જેનું શરીર ચદબડે છે, મૂંઝાથી જે લેવાઈ ગયો
 છે, અને જેના મઝામાં હાંડલીનો કાંઠલો મરાયો છે, એવો
 ઘરડો કૂનરો પણ કૂનરીની પાટલ પાટલ કર્યાં જ
 કરે છે.

અરેરે ! કામદેવ મરેલાને પણ માર્યા વગર રહેતો નથી.

૧૧૯. રમણીનાં કટાક્ષરૂપી વાળ જેને ધાયલ કરતાં
 નથી, ક્રોધાગ્નિનો તાપ જેના હૈયાને વાળતો નથી, અને
 જુદા જુદા વિષયો જેને પોતાના લોભપાશથી સેંચી શકતા
 નથી, એવો યુદ્ધિમાન ધીર પુરુષ આ આશા ત્રિલોક્યને
 જીતી જાય છે.

(કામ, ક્રોધ, લોભ, એ ત્રિતયને જે જીતે તે ત્રિલોકીને
 જીતે)

મૃત્તિસુધા

પૃ. ૫૬. લોકહૃદયને જીતે એવી કવિતા રચવાની શક્તિ હોય તો પછી રાજસત્તા મોમવવાની જરૂર શી ?

¶ જો વિનય કે લાજલજ્જા હોય તો આભૂષણ વગર શું નહવાનું હતું ?

¶ ચામી સ્વાવામી એક હલકાર્દ હોય તો બીજાં પાપોની શી જરૂર ?

¶ જો પાસે દુર્જનો હોય તો શું સર્પો પણ જોડેંએ ચરા ?

¶ માણસમાં જો ક્ષમા હોય તો આત્મરક્ષણ માટે કવચ કે ઘટ્ટરની શી જરૂર ?

¶ મન સાફ હોય તો તીર્થસેવનની ગરજ શી ?

¶ અપકીર્તિ ફેલાયા પછી મૃત્યુનું શું પ્રયોજન ? અપકીર્તિ જ માણસ માટે મોત સમાન છે.

¶ દાયાદો (ન્યાતીલા) હોય તો પછી દાવાનઢની શી જરૂર ?

¶ સત્ય સાધ્યું હોય તો તપ સાધવાની શી જરૂર ? સત્ય જ પરમ તપ છે.

¶ શરીર પારણ કરીને પાર યુગ ઝેટલી લાંબી
આવરવા મોઝવી તોયે તેથી શું વળખું ?

૧. ૬૭. એવી વડે વસુ છે કે લેને વીઝી કોઈ
વસુનો ઉપદ્રવ નથી ?

¶ પર વઝી ઠઠયે કૂળો ચોદવા માંડવું એ વઝી
પ્રવૃત્તિ કેવી ?

¶ નિપુણતા કોને કહેવી ? સદાચારના આદર્શો
પ્રત્યેનો અભુરાગ એ જ નિપુણતા છે.

¶ હાનિ વડે કહેવાય ? ચરત વેડફી નાસવો
કે તક ચોઈ વેસવું એ જ હાનિ છે.

¶ રાજત્વ ધામો રહેલું છે ? પોતાના હુકમનું પાલન
કરાવવાના સામર્થ્યમાં.

¶ શર કોણ ? પોતાની ઇન્દ્રિયો કાબૂમાં રાખી શક્તો
હોય તેવો માણસ.

¶ સેવાશુભ્રૂષા કરો વિદ્વાનોની.

¶ ગર્વને ત્યજી દો.

¶ મન્યાન્ય લોકોની આમન્યા રાખો.

¶ દીન દુઃસ્થિયાઓ ઉપર દયા કરો

¶ પોતાના ગુણોને ડગાઢા પાડો મા; તેનાં ચળગાં
પૂંકો મા.

પૃ. ૫૮. પોતાના દ્વેષીઓનાં પણ મન રાखો.

¶ પાપકર્મમાં પ્રીતિ રાखીશ મા.

¶ મોહને ઁંઁઁરી કાઢો.

¶ ચિત્તશાન્તિ પ્રાપ્ત કરો — ચિત્તને સ્થિર રાखો.

¶ હે ચિત્ત, હવે તો તું પ્રસન્ન થા !

¶ વિદ્યા એ જ પરમ દૈવત છે.

¶ પરદેશમાં કે પ્રવાસમાં હોઈએ ત્યારે વિદ્યા જ મિત્ર — સ્વજનની ગરજ સારે છે.

¶ મૂર્ખાઓની શોભા એમના મૌનમાં જ છે.

મૌન એ જ મૂર્ખાઓનો ઁાસ અલકાર છે.

¶ કવિઓ તો વિત્ત વિના પણ વૈભવશાઁઁી હોય છે.

¶ મૂર્ખને માટે કોઈ ઓસઁઁ નથી.

¶ વિદ્યાવિહોળો માણસ તો નયોં પશુ જ છે.

પૃ. ૫૯. ‘કોઈનું મલું કરવું અને છતાં એની કશી વાત ન કરવી’ એ માણસની ઁાનદાની ઁતાવે છે.

¶ ઁદમ જેવો કોઈ હિતૈષી નથી.

¶ શીલ — ચારિત્ર્ય — એ જ માણસનું મોટામાં મોટું આમૂષણ છે.

¶ વૈભવની શોભા સૌજન્યમાં છે.

¶ વાર્યાનો સંયમ એ શૂરતાનું આમૂલ્ય છે.

¶ પૈર્યંદીલ પુરુષો પોતે નિધિન કરેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત કર્યાં વિના ધંધી જતા નથી.

¶ પૈર્યંદીલ ઢાણા માણસો ન્યાયના માર્ગથી એક દગલું પણ આંડે જતા નથી.

¶ જેને જેને જુદાં તેથી તેની આગળ દીન વચન કાઢીશ નહિ.

¶ માણસ વિધેકથી ચક્ર્યો કે તેનું અનેક રીતે પતન પડાવું જ.

¶ દુબેલ છોકો નથી વિપયોનો ઉપભોગ લઈ શકતા કે નથી તેમનો સંદંતર ત્યાગ કરી શકતા.

¶ તાંબેલ કે દુષ્ટ મંત્રી રાણીને રાજા નાશ પામે છે.

પૃ. ૬૦. વાળીની સચાઈ એ જ મોટામાં મોટું આમૂલ્ય છે.

¶ તેજસ્વીપણું માણસની ઉમર ઉપર આધાર નથી રાખતું.

¶ વઢવાન કાઢ વધાનો સંહાર કરે છે, કોઈને પણ છોડતો નથી.

¶ તે સર્વસંહારક કાઢને નમસ્કાર હજો

¶ સસત્રનું શીપડું કોઈ કોઈને આપી શકતું નથી. કેમકે તેની મુદ્દલ હસ્તી જ હોતી નથી.

❑ સજ્જનો સમૃદ્ધિ આવતાં પણ ઉદ્ધત બનતા નથી.

❑ સંકટમાં કે સુખમાં જે સરસી રીતે આપણી સાથે વર્તે છે તે જ મિત્ર કહેવાય.

❑ હૃદયનો ભાવ નિર્મલ રાખવો.

❑ સંકટ સમયે માથું ઝંચું રાખવું.

❑ દુર્જનોની ઉદ્ધતાઈ સહન કરવાનું મને મન જ પડતું નથી.

❑ સજ્જનોના આચરણની ભવ્યતા ચકિત કરે એવી હોય છે.

પૃ. ૬૧. હે માનવીઓ, કહો તો સરા, આ સસારમાં તમને જરા સરખું પણ સુખ જડ્યું છે ?

❑ ભોગ સાથે રોગનો ભય રહેલો જ છે.

❑ ગુણીજનોને અદેસા દુષ્ટોથી ઢરવાપણું રહે છે.

❑ સંપત્તિને રાજાનો ભય હોય છે.

❑ શાસ્ત્રની વાચતમાં વાદનો (પક્ષાપક્ષીનો) ભય હોય છે.

❑ જન્મ તો મરણે સૂંધી જ રાહ્યો છે.

❑ સમૃદ્ધિ કે સંપત્તિને માથે નશ્વરતાની આપત્તિ હોય જ છે.

❑ કેહું વિચિત્ર, કે મોહને લીધે અમને શરમ પણ નથી આવતી.

૧ આ મયમરી દુનિયામાં કેવલ નૈરામ્યને જ કદાનો મય નથી.

૨ આપણી તૃષ્ણા નથી પસાઈ गई. પણ આપણે જ પસાઈ गया છીએ.

૩ જેની તૃષ્ણા વિનાશ છે તે જ દરિદ્રી ગણાયો જોઈએ.

૪. ૬૨. મમે પણ પૂરેપૂરા નિઃશ્વદ છીએ.

૫ ધરતીની વપારી ચાંકરી ન હોય.

૬ સંવાર નશ્વર જાણીને સન્તોષ કનનો આશ્રય લીધો.

૭ શરેષ્ઠ જુધિવી જ મુંદર વપારી છે.

૮ આપણા માતૃ પૂર્ણ હસીકું છે.

૯ એકલો યોગી જ સ્વસ્થ ચિત્તે રહે છે.

૧૦ જિંદગી તો મોજાના જેવી ચંચલ છે.

૧૧ વધા વધાર્થો ચંચલ કે નશ્વર છે, કેવલ એક ધર્મ જ નિઘડ છે

૧૨ મનને ફરી ફરી સમજાવડે કે આ વિશ્વ તો કેવલ ઘાસનો ઢગલો જ છે.

૧૩ અલ-તરંગના જેવી પોતાની અસ્થિર અવસ્થાનો ત્યાગ કર.

૧૪ પરબ્રહ્માં સ્ત્રીન થાઉં છું.

૧૫ મારી વચનવાતુરી મારી અંદર જ સુન્દર गई છે.

મૌલિકાઝલિ

પૃ. ૬૨. ટેકીલો માણસ પોતાનું ધારેલું કામ પાર પાડતાં સુખ આવે કે દુઃખ આવે તેની પરવા કરતો નથી.

¶ સમ્મનો પોતાની મેલે જ પારકાના હિત માટે હત્સાહર્પૂર્વક પ્રયાસ કરે છે.

¶ સેવાધર્મ તો મલમલા યોગીઓ પણ ન સાધી શકે એવો ગહન-વિષમ હોય છે

¶ જેમણે દીન થઈને કોઈની આગળ હાથ જોડી માથું નમાવ્યું નથી તેઓ વાદશાહો છે એમ હું માનું છું.

¶ આ સંસાર અમૃતમય છે કે વિષમય તે કલ્પી શકાતું નથી.

¶ જે चीज કેવલ રોગનું નિવારણ છે તે જાણે સુષ્પ જ છે એવો અવચ્છો સ્થ્યાલ માણસ માંધે છે !

¶ પ્રમાદસ્પી મદિરા પીને આશું જગત જાણે ઉન્મત્ત વન્યું છે !

¶ નીચ માણસની દષ્ટિ જેના પર પડી તેવો કયો માણસ સુખી રહી શકવાનો હતો ?

❶ ધુર ગ્રામી પોતે સંપરેલી કે અપનાવેલી વસ્તુ કેટલી તુરુટ છે એનો હયાલ કરી જ શકનો નથી.

❷ માણસ વિવેકશ્રષ્ટ થયો કે તેનું સેંકડો રીતે પતન પડું જ જાગરું.

❸ પુવડને દિવસે દેરાતું નથી તો તેમાં મૂર્યનો શો દોષ ?

૫૮. ૬૬. માંઘામૂલાં રત્નોની કિંમત ઓછી આંકનાર નાદાન રત્નપારણુઓ જ નિંદાને પાત્ર થને છે, નહિ કે રત્નો.

❶ વસંતઋતુ બેસતાં છતાં કેરબના કાઢને એકે પાંદડું ન આવે તો તેમાં વસંતનો કંઈ દોષ ચરો ?

❷ જ્યાં લક્ષ્મી હોય ત્યાં આપત્તિઓનો જાણે રાફડો પાડયો હોય તેમ તે આવ્યા જ કરવાની.

❸ પ્રાણીઓનાં સોગટાં બનાવીને આ જગતના પટ ઉપર ભગવાન કાલ ભગવતી કાઢી જોડે સારીપાટની રમત રમે છે.

❹ નિરંકુશ વિધિએ એવી કંઈ વસ્તુ સરજી છે કે જે ચિરકાલ ટકી રહી છે ?

❺ કયો ટેકીલો માણસ પોતાના વઢ્યા પેટને કાજે 'મને કંઈક આપો' એવા શબ્દો મોઢામાંથી કાઢે ?

¶ ગમે તેવા સંકટમાં પડ્યા હોય તોપણ માગસો પોતાની યોગ્યતાને અનુસરે એવાં જ પદ્ય રચે છે.

¶ માનીઓનો અપેસર એવો સિંહ, ધીણ થયો હોય તોયે, અન્ય જનાવરોની પેઠે કદી સૂકું ઘાસ ચાસે જરો ?

¶ પોતાને આહુતિ સ્વયંચાલનાર હોતાને પણ અગ્નિ અહતાવેત વાલ્યવાનો જ.

¶ ગુણવાનોનો એવો કયો ગુણ છે કે જે દુર્જનોએ અવઢી રીતે વર્ણવી વસોડપો નથી ?

¶ કોઈ પદ્ય વસ્તુ મહત્ત્વની ગણાય છે કે નર્મીની, તે માગસની અવસ્થા, ગરજ કે પ્રસંગ ઉપર આધાર રાખે છે.

૫. ૬૭. સંસ્કારસંપન્ન વાણી માગસે કેઢદંતી હોય તો તે જ એકલી લેને સારી રીતે સોમાયે છે.

¶ જેમ કમઢ્ઢા તંતુઓ હાથીઓને તોડી શકતા નથી, તેમ તગસલા લેંલી મુચ્છ ઘનલક્ષ્મી પંડિતોને બંધનકારક પડે શકતી નથી.

¶ મહાપ્નાઓના ચરિત્ર્યની મહત્તાને મર્યાદા જ નથી હોતી.

¶ કપ્પનો અંત આવતાં પણ વિદ્યા નામનું અન્તર્યન નાશ પામતું નથી.

¶ અગ્નિને કંધો વાલ્યો હોય તોપણ એની જ્વાલા
કરી નીચે જતી નથી; તે તો ઉપર જ જવાની.

૫૮. પર્યંતે જ જે સ્વાર્થ માને છે એવો
પુરુષ જ સજ્જનોનો અપેક્ષર હોઈ શકે છે.

¶ આ કર્મમૂર્ખિમાં આખ્યા છતાં જે માણસ તપાચરણ
જરતો નથી તે સરેજર મમાપિયો છે.

¶ જો અમને જોઈને તું મોઢું ફેરવતો હોય તો જાણજે
કે અમે પણ પૂરેપૂરા નિઃસ્પૃહ છીએ—અમને તારી કશી
પરી નથી.

¶ હે મિત્ર, આ દુનિયામાં ટાંચા માણસ માટે તપ
સિંચાય વીંચી શ્રેયસ્કર (કન્યાગકારક) વસ્તુ નથી.

¶ માણસની આ દુનિયામાં વધી જ વસ્તુઓને માટે
ભય ભાગ્યે છે. કેવલ વૈરાગ્ય જ એક એવી વસ્તુ છે
કે જેને કદાનો દર નથી.

¶ વૈરાગ્ય કે ઉપશાન્તિમાં જેમનું ચિત્ત ચંદિનું છે
તેનાઓને માટે ધર કે વન સામું જ છે.

¶ જ્ઞાનો દીપ એવો ધંકર યોગીઓના અંતઃકરણરૂપ
પરમાં પ્રગટમાન રિરાજે છે.

¶ જે માણસ સાહિત્ય-સમીપ-કે છટ્ટા-ગિફ્ટોનો છે,
તેને શીવદા-શૂંઘડા વિનાનો સામાન પણ જ જાણ્યો.

¶ ફક્ત સજ્જનોની પ્રતિમા જ અમર્યાદ હોઈ સર્વત્ર વિજય પામે છે.

¶ સજ્જનોની ચાલતમાં જ્ઞાન તેમના અહંકાર અને મિથ્યામિમાન આદિ દોષોનું વિનાશક બને છે; જ્યારે કેટલાકની ચાલતમાં તે જ જ્ઞાન તે દુર્ગુણો અને મિથ્યા-મિમાન ઉત્પન્ન કરનારું કારણ બને છે.

¶ દેવો અને પિતરો એનું અમૃત પી જવાથી જેની એકાદ જ કલા થાકી છે એવો ચન્દ્ર, શરદ ઋતુમાં જેના પટ સુકાઈ ગયા છે એવી નદીઓ, તેમ જ માગવા આવનાર ચાલકોને દાન કરવાથી જેમનું ધન છલાસ થયું છે એવા માણસો પોતાની કૃષ્ણતાને (ક્ષીણતાને) લીધે જ શોમે છે.

¶ જુઓને, કે કૂવામાંથી હોય કે સાગરમાંથી, પડો તો સરલું જ પાણી ભરે શકે છે.

¶ માટે થાપુ, ધીરજ રાગ, પૈસાદાર લોકો આગલ કૃપા પામરતા ચતાર્વાદ નહિ.

પૃ. ૬૯. સધાની આરાઓ પૂર્ણ કરનાર - સધી દિશાઓ ભરી દેનાર - મેષ રોજ ને રોજ વરને તોયે ટેકીલા ચાલકના ચોટામાં તો પાણીનાં બે ગ્રણ મૂઝમ ટીપાં જ પડવાનાં.

¶ જેના આસ્વાદથી ત્રિલોક્યનું રાજ્ય વગેરે વિષયો .
પણ રસહીન બને છે તેવો એક જ એવો મહાન અવર્ગનીય
ભોગ છે કે જે શાશ્વત ટકનારો છે.

¶ પાણીનાં મોજાં, પરપોટા, ઘીજઢીના ક્ષયકારા,
પ્રમદાઓ, અગ્નિની ઝબઝાઓ, સર્પો તેમ જ મદીના પ્રવાહો —
એ યથા વિષે વિશ્વાસ કેવો ?

¶ જેઓ પોતાની ઇંદ્રિયો કાવૂમાં રાખે છે એવાઓની
પીડાનું નિવારણ કરવા માટે વિદ્વતા અગાડ વપરાતી; તે
હવે વચ્ચત જતાં વિષયી જનોને મોગવિલાસનાં જુદાં જુદાં
સાધનો મેલ્લવી આપવામાં વપરાય છે !

¶ પોતાના પ્રાણ યચાવવાની જ જેમને પડી છે એવા
કેટલાક (પામર) માણસો આવીને પોતાની આગઢ શિર
જુકાવે એટલેથી માણસોને આટલી ઘમડની ગરમી શાથી
આવતી હશે ?

¶ જેની તૃષ્ણા વિશાલ છે તે બલે દરિદ્રી કહેવાઓ,
મનમાં તૃપ્તિ ઝપડયા પછી ધનવાન કોણ અને દરિદ્રી કોણ ?

સદ્વોધશતકમાં આવેલાં વૃત્તો

સંસ્કૃત છંદઃશાસ્ત્રમાં પદ્યના કે છંદના બે પ્રકાર કહ્યા છે: ૧. વૃત્ત, ૨. જાતિ. વૃત્તનું બંધારણ શ્લોકના ચરણમાં આવતા અક્ષરોની નિશ્ચિત સંખ્યા તથા દરેક અક્ષરના ગુરુલઘુત્વને ધોરણે રચાયેલું હોય છે; જ્યારે જાતિનું બંધારણ દરેક ચરણમાં કુલ કેટલી માત્રા હોય તે ઉપર આધાર રાખે છે.

વૃત્તમાં આવતા અક્ષરોના ગુરુલઘુત્વનો કમ દર્શાવવાની સગવડ માટે વૃત્તના ચરણના ગણ કતપેલા છે. દરેક ગણમાં ત્રણ ત્રણ અક્ષર હોય છે. એવા ગણ આઠ છે ગણનું બંધારણ ગુરુલઘુ અક્ષર ઉપર આધાર રાખે છે. અક્ષર ‘એક સ્વરનો’ કે ‘સ્વર સાથે એક કે વધારે વ્યંજનનો’ બનેલો હોય છે. લઘુ કે ગુરુ અક્ષર તેમાંના હ્રસ્વ કે લઘ્વ સ્વર ઉપર આધાર રાખે છે.

અ, ઇ, ઉ, ઋ, ૠ એટલા સ્વરો હ્રસ્વ છે. બાકીના બધા સ્વરો લઘ્વ ગણાય છે. કોઈ પણ અક્ષરનું ગુરુલઘુત્વ તેમાં આવતા સ્વર ઉપર આધાર રાખે છે. હ્રસ્વ સ્વરવાળો અક્ષર લઘુ ગણાય છે તેમ જ લઘ્વ સ્વરવાળો અક્ષર ગુરુ કહેવાય છે

પણ જો કોઈ લઘુ અક્ષર પછી અનુસ્વાર, વિસર્ગ, કે જોડાક્ષર આવે તો તે અક્ષર સામાન્યપણે ગુરુ બને

છે. શ્રોત્રના ચરણને અન્તે આવતો લઘુ અક્ષર વૃત્તની આવશ્યકતા હોય તો ગુરુ પણ બની શકે છે.

સાસુસ્વારથ દીર્ઘઘ વિસર્ગો ચ ગુરુર્ભવેત્ ।

વર્ણઃ સંયોગપૂર્વથ તથા પાદાન્તગોઽપિ ચ ॥

લઘુગુરુનાં ચિહ્નો દ્વારા ગણો નીચે મુજબ યજ્ઞાવી શકાય. લઘુ માટે ∪ ચિહ્ન તથા ગુરુ માટે - ચિહ્ન વપરાય છે. એવી જ રીતે લઘુ અક્ષર યજ્ઞાવવા માટે લ (∪) અને ગુરુ અક્ષર યજ્ઞાવવા માટે ગ (-) ચિહ્ન વપરાય ॥

ય	∪	-	-	મ	-	∪	∪
ર	-	∪	-	ઝ	∪	-	∪
ત	-	-	∪	સ	∪	∪	-
પ	-	-	-	ગ	-		
ન	-	∪	∪	હ	∪		

દરેક ગણમાં લઘુ ગુરુ અક્ષર કયા ક્રમે આવે છે તે સહેલાઈથી યાદ રાખી શકાય તેટલા માટે નીચેની કારિકા ઉપયોગી થશે.

આદિમધ્યાવસાનેષુ ય-ર-તા યન્તિ લાપવમ્ ।

મ-ઝ-સા ગૌરવં યન્તિ મ-નો તુ ગુરુશ્ચયમ્ ॥

માત્રાને હિસાબે હરવ સ્વરની ૧ યાત્રા, ધીર્ધની ૨ યાત્રા તથા પ્લુતની ૩ કે તેથી વધારે યાત્રા ગણાય છે.

ચરણમાં જ્યાં સાત લેવા યોગ્યવા લેવું હોય છે તે સ્થાનને યતિ કહે છે. ચરણમાં કેટલા અક્ષર પછી યતિ

આવે છે તે સંખ્યા પૌરાણિક નાંમોથી બતાવવાનો રિવાજ છે. જેમ કે :

ગુણ	= ૩	ગ્રહ	= ૯
અમ્બુધિ, વેદ	= ૪	રુદ્ર	= ૧૧
રસ	= ૬	સૂર્ય	= ૧૨
નગ, લોક, મુનિ, હય	= ૭	સૂર્યાશ્વ	= ૧૨, ૫
વસુ, ભોગી	= ૮		

સદ્બોધસતકમાં આવેલાં વૃત્તોની રચનાની માહિતી નીચે આપવામાં આવી છે.

દરેક વૃત્તમાં અક્ષરોના ગણ કયા ક્રમમાં આવે છે તે બતાવી, પછી ચતિ ક્યાં આવે છે તે કૌંસમાં ઓંકડા દ્વારા બતાવ્યું છે.

અનુષ્ટુપ્—આ વૃત્તના દરેક ચરણમાં આઠ અક્ષર હોય છે. એની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે :

શ્લોકે પષ્ટં ગુરુ જ્ઞેયં; સર્વત્ર લઘુ પથમમ્ ।

દ્વિચતુઃપાદયોદ્ઘ્રસ્વં સપ્તમં; લીર્ધમન્યયોઃ ॥

શ્લોકના દરેક ચરણમાં છઠ્ઠો અક્ષર ગુરુ તથા પાંચમો અક્ષર લઘુ હોય છે; ધીજા અને ચોથા ચરણનો સાતમો અક્ષર લઘુ તથા ચાલીના એટલે કે પહેલા અને ત્રીજા ચરણનો સાતમો અક્ષર ગુરુ હોય છે. ચાલીના અક્ષરો માટે કોઈ ચાલુ નિયમ નથી.

અધ્યાત્મીઓ માટે અનુષ્ટુપની નીચેની વિશેષ વ્યાખ્યા
ઉપયોગી થશે :

અધ્યન્તવસરો ત્યક્ત્વા ગળયેદ્વૈ પદ્ધરાન્ ।

ચરણે વિપમે વજ્યોં નસો મો પ્રથમે ગળે ॥

સમે તુ નસરા વજ્યાં ગળે પ્રથમ એવ તં

અનિવાર્યઃ સમે પાદે દ્વિતીયે જગળો ગળે ।

વિપમે તુ જસો વજ્યોં પાદમધ્યે ન વિશ્રમઃ ॥

ઉપજાતિ—ના ચરણમાં ૧૧-૧૧ અક્ષરો હોય
છે. દન્ડવજ્રા તથા ઉપેન્દ્રવજ્રા શ્રુતોત્તું મિથુણ થાંને આ
શ્રુત બને છે.

મ્યાદિન્દ્રવજ્રા ચદિ તો જગૌગઃ ૫.૬

ઉપેન્દ્રવજ્રા સતનાસ્તતો ગો ।

અનન્તરોદીરિતિલક્ષમભાગો

પાદો વરીયાદુપજાતયસ્તાઃ ॥

ત ત જ ગ ગ) એ ત જ ગ ગ

(૫.૬) (૫.૬)

શાલિની — ૧૧ અક્ષરી ચરણ છે.

માતૌ ગો ચેદ્શાલિની વેદલોષેઃ ।

મ ત ત ગ ગ (૪.૫)

દ્રુતચિલંબિત — ૧૨ અક્ષરી ચરણ છે.

દ્રુતવિલમ્બિતમદ્દ નમો મતૌ ।

ન મ મ ર (૪૮ અથવા ૪.૪.૪)

વંશસ્થ — ૧૨ અક્ષરી ચરણ છે.

જતૌ તુ વંશસ્થમુદીરિતં જરૌ ।

જ ત જ ર (૫.૭)

વસન્તતિલકા — ૧૪ અક્ષરી ચરણ છે.

ઉવતા વસંતતિલકા તભજાજગૌગઃ ।

ત ભ જ જ ગ ગ (૮.૬)

માલિની — ૧૫ અક્ષરી ચરણ છે.

નનમયયુતેયં માલિની ભોગિલોકૈઃ ।

ન ન મ ય ય (૮.૭)

પૃથ્વી — ૧૭ અક્ષરી ચરણ છે.

જસૌ જસયલા વસુ-મહ-યતિથ્વ પૃથ્વી ગુરુઃ ।

જ સ જ સ ય લ ગ (૮.૯)

મન્દાક્રાન્તા — ૧૭ અક્ષરી ચરણ છે.

મન્દાક્રાન્તામ્યુધિરસનગૈર્મૌ મનો તૌ મયુગમ્ ।

મ મ ન ત ત ગ ગ (૪.૬.૭)

શિશરિણી — ૧૭ અક્ષરી ચરણ છે.

રસૈરૈરિષ્ટા યમનસભલાગઃ શિશરિણી ।

ય મ ન સ મ લ ગ (૬.૧૧)

હરિણી — ૧૭ અક્ષરી ચરણ છે.

નસમરસલાગઃ યદ્યદૈર્યૈરિણી મતા ।

ન સ મ ર સ લ ગ (૬.૪.૭)

શાર્દૂલચિકીટિત — ૧૧ અક્ષરી ચરણ છે.

સૂર્યશ્વૈર્યદિ મઃ સર્ગો સતતગાઃ શાર્દૂલચિકીટિતમ્ ।

મ સ જ સ ત ત ગ (૧૨.૭)

સમ્ધરા — ૨૧ અક્ષરી ચરણ છે.

સન્નૈર્યાનાં પ્રયેણ ત્રિ-મુનિ-ચતિ-યુત્તા સમ્ધરા કીર્તિતેયમ્ ।

મ ર મ ન ચ ચ ય (૭.૭.૭)

આર્યા — આ માત્રાહત્ત છે. એનું વંધારણ ચરણની કુલ માત્રાઓ ઉપર આધાર રાખે છે. તેની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે.

યસ્યાઃ પાદૈ પ્રથમે દ્વાદશ માત્રાસ્તથા તૃતીયેઽપિ ।

અશ્વાદશ દ્વિતીયે ચતુર્થકે પચ્ચદશ સાઽડર્યા ॥

(૧૨.૧૮; ૧૨.૧૫)

બીજી સીરી પહેલી સીરી જેવી જ ત્રીસ માત્રાની સંખી હોય તો તે માત્રાહત્તને આર્યા ન કહેતાં ગીતિ કહે છે.

श्लोकोनी मूचि

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
अकल्पत्वमकारण°	२०	उत्तिष्ठ क्षणमेकमुद्रह	१९
अकिञ्चनस्य	२४	उदन्वच्छन्ना भुः	२८
अजानन्दाहात्म्यं	३६	एते सत्पुरुषाः	२८
अज्ञः सुखमाराध्यः	१५	ऐश्वर्यस्य विभूषणं	२३
अधिगतपरमार्थान्	३२	कदर्धितस्यापि हि	१०
अभिमुखनिहतस्य	२२	करे श्लाघ्यस्त्यागः	२१
अभिमतमहामान°	५२	कर्मायत्तं फलं	४४
अभुक्तायां यस्यां	३७	कान्ताकटाक्षविशिखा	५४
अमीषां प्राणानां	३९	किं कन्दाः कन्दरेभ्यः	४२
अम्भोजिनीवन°	१७	किं कूर्मस्य भरण्यथा	२७
अवश्यं यातारः	४३	किं तेन हेमगिरिणा	२९
अहौ वा हारे वा	४३	किं वेदैः स्मृतिभिः	४९
आज्ञा कीर्तिः पालनं	८	कृमिकुलचितं	३०
आदित्यस्य गतागतैः	५१	कृशः काणः खञ्जः	५३
आरम्भगुर्वो क्षयिणी	२०	केयूरा न विभूयन्ति	१३
आलस्यं हि मनुष्याणां	३	को न याति वशं	४
इतः स्वपिति केशवः	२८	कचिद् भूमौ शायी	२१
इत्येतस्मिन् वा	४६	कचिद्दीणावाशं	४०

क्षणं बालो भूत्वा	५१	दानं भोगे नाशः	४
क्षान्तं न क्षमया	४५	दिवालाहं च्छन्नं	१३
क्षान्तिश्चेदनलेन	३४	दीना दीनमुखैः	४५
क्षीरेणात्मगतोदकाय	१८	दुर्जनः परिहर्तव्यो	८
क्षुधामोऽपिज	२६	धन्यानां गिरिकन्दरे	४३
क्षुद्राः सन्ति सहस्रशः	२६	न कश्चिन् चण्डं	१५
खलोद्भापाः खोडाः	४५	नमस्यामो देवान्	४४
गङ्गातरङ्गहिमं	३८	न संसारोत्पन्नं	५१
गङ्गातीरे हिमगिरिं	४२	नम्रत्वेनोन्नमन्नः	२७
गुणवदगुणवद्वा	२२	नार्यं ते समयो	३५
चला लक्ष्मीः चलाः	१४	निन्दन्तु नीतिनिपुणाः	८
चाण्डालः किमयं	४९	पद्माकरं दिनकरो	२१
छिन्नोऽपि रोहति तरुः	१०	परिचरितव्याः सन्तः	५
जाडयं धियो हरति	२२	परिवर्तिनि संसारे	६
जाडयं ह्रीमति गम्यते	३२	परेषां चेतासि	३९
जातः कूर्मः स एकः	४७	पातालमाविशसि	२४
ज्ञानं सतां मानं	५३	पातालान्न विमोचितो	४७
तपस्यन्तः सन्तः	४०	पातितोऽपि कराघातैः	१०
तानीन्द्रियाणि	३१	पापान्निवारयति	९
तुङ्गं वेश्म	४१	प्रदानं प्रच्छन्नं	२५
तृष्णां छिन्धि	१६	प्रशान्तशास्त्रार्थं	४८
त्वमेव चातकाधार	१८	प्रसव्यं मणिमुदरेत्	३१
त्वं राजा वयमं	३७	प्राणाघाताग्निवृत्तिः	३३
ददतु ददतु गालीः	१७	प्रायः कन्दुकपातेन	१०

प्रारभ्यते न खलु	७	यद् वक्त्रं मुहुं	४१
प्रियसख विपद्	५२	यावत्स्वस्थमिदं	३६
प्रिया न्याय्या वृत्तिः	२५	या सार्धंश्च खलान्	३४
फलमलमशनाय	३६	यूयं वयं वयं यूयं	४
बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः	१४	येनैवाम्बरखण्डेन	५
ब्रह्मज्ञानविवेकिनो	४६	येषां न विद्या	३
ब्रह्मा येन कुलालं	४४	ये संतोषमुखप्रबुद्धं	३०
ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं	३८	रक्तत्वं कमलानां	१५१
भवन्ति नद्यास्तरवः	९	रत्नैर्महार्हैः	७
भोगा न भुक्ताः	६	राजन् दुधुक्षसि	१७
भोगा भङ्गुरवृत्तयो	५०	रे रे चातक	१४
भ्रान्तं देशमनेकं	३५	लज्जागुणोघजननी	२७
मनसि वचसि काये	२६	लभेत सिकतासु	३१
मातर्मैदिनि तात	५०	लांगूलचालनमधः	७
माने म्लायति	५२	लाभधेदगुणेन	१६
मालनीकुमुमस्यैव	६	वने रणे शत्रुं	३४
मृगमीनसम्बनानां	५	वयमिह परितुष्टाः	१४
मृत्पिण्डो जलरेखाया	३८	वरं पक्षच्छेदः	२९
मौनान्मूकः	२४	वरं पर्वतदुर्गेषु	६
यश्चानेके कचिदपि	३५	बहति भुवनध्रेणी	२५
यद्चेतनोऽपि	१९	बहिस्तस्य जलप्रयते	२३
यदा किमिच्छोऽहं	१५	वितीर्णे रारिखे	४८
यदार्सीदक्षानं	४९	विद्या नाम नरस्य	१३
यदि नाम दैवगन्या	१९	विपदि धैर्यम्	२०

विपुलहृदयैः धन्यैः	३७	संपत्सु महतां चित्तं	८
विरम विरसायासाद	४८	समारम्भाः भग्नाः	४०
व्याघ्रीव तिष्ठति	२३	साहित्यसंगीतकलाविहीन°	३
व्यालं बालमृणाल°	३०	सिंहः शिशुरपि	१९
शास्त्रोपसृक्तशब्द°	३२	सिंहो बली	५३
शय्या शैलशिला	५०	स्पर्श्यां वैद्व्यमर्ष्या	२९
धोत्रं ध्रुतेनैव	९	स्वर्पं स्नायुवसा°	३९
संतसायसि संस्थितस्य	१८	हर्तुर्याति न गोचरं	३३

काका कालेलकरनां पुस्तको

कालेलकरना लेखो	३—०—०
जीवननो आनंद	१—८—०
जीवनभारती	२—८—०
जीवनसंस्कृति	२—८—०
हिमालयनो प्रवास (टिप्पण साये)	१—०—०
ब्रह्मदेशनो प्रवास	०—३—०
स्मरणयात्रा	१—८—०
जीवता तहेवारो	०—१२—०
लोकमाता	०—६—०
ओतराती दीवालो	०—६—०
जीवनविकास	मीजी भारति छाने.

नयजीवन प्रकाशन मंदिर
अमदावाद